

Ш.М.МИРЗИЯТОВ

АРАБ ФИЛОЛОГИЯСИГА КИРИШ

0X0000041461

ТОШКЕНТ - 2020

8-11.411
м-54

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК УНИВЕРСИТЕТИ

Ш.М. МИРЗИЯТОВ

АРАБ
ФИЛОЛОГИЯСИГА
КИРИШ

Тошкент – 2020

Ушбу қўлланма олий ўқув юртларининг бакалавриат босқичининг араб филологияси таълим йўналиши талабаларига ҳамда араб тили соҳаси бўйича иш олиб бораётган ўқитувчилар, тадқиқотчиларга мўлжалланган. Қўлланмада замонавий араб тили, унинг пайдо бўлиши ва ривожланиши босқичлари ҳамда ҳозирги кундаги вазифалари ҳақидаги маълумотлар илмий асосда ёритиб берилган.

Ш.М. Мирзиятов. Араб филологиясига кириш.
(Қайта ва кенгайтирилган нашр)

Муҳаррир:

ф.ф.д., проф. **А.М.Маннонов**

Такризчилар:

ф.ф.д., проф. **Ш.Г.Шомусаров**

ф.ф.д., проф. **З.М.Исломов**

Ўқув қўлланма Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 14 августдаги 418-сонли буйруғига асосан нашрга тавсия этилган.

Республикамиз мустақилликка эришганидан сўнг кўпгина араб давлатлари билан турли соҳаларда алоқалар ўрнатилди. Бу эса, ўз-ўзидан, араб тилини ўрганишни хоҳловчилар учун ўзбек тилида битилган ўқув қўлланма ва дарсликларга эга бўлиш эҳтиёжини янада кучайтирди. Шунинг учун бу қўлланмани қайта ва кенгайтирилган шаклда ёзишга ҳаракат қилинди.

«Араб филологиясига кириш» ўқув қўлланмаси жаҳон андозалари талабларига жавоб бера оладиган бакалавр даражасидаги араб филологларини тайёрлашда, филологларни араб тилининг дастлабки асослари ва кейинги ривожига билан таништиришда, уларнинг билимини кенгайтириш ҳамда чуқурлаштиришда хизмат қилади.

Мазкур қўлланмада Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг мувофиқлаштирувчи илмий услубий кенгашида кўриб чиқилган ва нашр этилган **«Араб филологиясига кириш»** дастурининг барча масалаларини ёритишга ҳаракат қилинди.

Қўлланмани ёзишда устозларимиз И.Г.Фатеева, Э.Талабов, А.У.Каримовларнинг шу курсни ўқитиш давомида орттирган кўп йиллик тажрибаларидан, қимматли маслаҳатларидан ҳамда курс бўйича нашр қилинган барча қўлланма ва чет эл филолог олимлари томонидан яратилган илмий адабиётлардан фойдаланилди.

Қўлланма етти бобдан иборат бўлиб, ҳар бир боб охирида амалий машғулоти саволлари ва адабиётлар рўйхати берилган. Қўлланма ниҳоясида тест топшириқлари, мустақил иш учун саволлар, адабиётлар рўйхати ва тест жавоблари кўрсатилган. Қўлланманинг биринчи бобида филология ҳақида умумий тушунча, жумладан, араб филологиясининг хусусиятлари, уни фан сифатида ўрганишнинг асосий вазифалари, араб маданияти ва унинг халифаликда тутган ўрни ҳамда араб тилидаги ёзма ёдгорликлар ҳақида фикр юритилган. Иккинчи бобда араб тили хом-сом тиллар оиласининг энг ёш тили сифатида ўрганилади. Учинчи боб қадимий араб давлатлари, араб ёзувининг келиб чиқиши, араб тили ва адабиётининг пайдо бўлишида қадимги араб

қабилаларининг тутган ўрни ҳақидадир. Тўртинчи бобда классик араб адабий тилининг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари ҳамда Қуръони каримнинг араб адабий тили пайдо бўлишидаги ўрни ҳамда таржималари ҳақида фикр билдирилади. Бешинчи бобда эса замонавий араб адабий тили, унинг вазифалари ва муаммолари ҳамда ҳозирги замон араб мамлакатларидаги тил ҳолати ва таълим тизими ҳақида маълумот берилади. Олтинчи бобда Ғарб ва Россияда арабшуносликнинг уфклари ҳамда йирик арабшунос олимлар ижоди ҳақида фикр юритилади. Еттинчи бобда Ўзбекистонда арабшунослик фанининг тараққиёти ҳамда Ўзбекистонда араб тилининг ўқитилиши ва ўзбек арабшунослигининг муаммолари ҳақида фикр билдирилади.

Ушбу қўлланма ўзбек тилида қайта ва кенгайтирилган ҳолда нашр этилаётгани учун унда айрим камчиликлар ва нуқсонлар бўлса, ҳамкасб устозларимизнинг фикр ва мулоҳазаларини мамнуният билан қабул қиламиз.

Муаллиф

1. «Араб филологиясига кириш» курсининг вазифалари ва предмети

“Араб филологиясига кириш” курсининг асосий умумий вазифаси “араб филологияси” тушунчасини очиб бериш ҳисобланadi. Араб филологияси ягона объект – Араб Шарқининг ўтмиши ва ҳозирги куни Араб филологияси объектида бирлашган тарихий-филологик йўналишдаги фанлар мажмуасидир¹.

Мажмуа қуйидаги асосий фанлар қуйидагиларни ўз ичига олади:

1) **араб тилини** унга яқин (қариндош) бўлган бошқа сорий тиллари билан алоқаларини ҳисобга олган ҳолда **ўрганиш**; араб тилининг тарихий шаклланиши, унинг товуш тизими, грамматикаси лексикаси; ҳозирги грамматикаси, фонетика ва лексикасини ўрганиш; араб диалектларини ўрганиш; арабийзабон жамиятнинг араб тили ва унинг муаммоларига муносабатларини тадқиқ қилиш;

2) **араб ёзуви**, унинг юзага келиш тарихи, умуман, сорий ёзувининг қисқача юзага келиш тарихини **ўрганиш**ни талаб қилади, – кейинчалик, араб тилини наботий-оромий графикаси асосида ажратиш;

Араб ёзуви тарихини ўрганиш муносабати билан ёзув белгиларини яратиш ҳақидаги фан ҳисобланган араб палеографияси тушунчаси, қаттиқ материаллар устига ёзув ёзиш ҳақидаги фан – эпиграфика, юмшоқ материаллар устига битилган араб тилидаги илк ёзма ёдгорликлар ҳақидаги фан – палирология тушунчаларига қисқача тавсиф берилади.

3) Илк адабиётдан бошлаб араб тилидаги энг кенг адабиётгача бўлган даврда яратилган араб тилидаги **ёзма ёдгорликларнинг ўрганилиши** ҳозирги пайтда, айнан араб филологияси деб аталган йўналишни ташкил этади. Ушбу кенг номнинг ўзига ҳослиги шундаки, у бир неча махсус илмий йўналишни ўз ичига олади:

а) араб адабиётшунослиги ёзма ёдгорликларни бадиий адабиёт, шеърӣ ва насрий асарлар сифатида ўрганади; бундан

¹ Белова А.Г., Введение в арабскую филологию, Институт востоковедения Российской академии наук, Москва. –2003, ИВ РАН. – с.4.

ташқари араб адабиётшунослиги халқ оғзаки ижоди натижаси саналган оғзаки ёдгорликларни ҳам ўрганади.

б) араб филологияси, шунингдек, қадимги даврларда яратилган араб ёзма ёдгорликларини араб ва араб бўлмаган халқлар тарихи, бу халқлар ва қадимги давлатларнинг тарихий географиясига оид манбалар сифатида ўрганади. Ушбу йўналишда араб филологияси тарих фани билан туташиб кетади. Зеро ёзма манбаларсиз тарихий тадқиқотлар олиб борилиши мумкин эмас. Араб мамлакатлари тарихчиси, қолаверса, Шарқ тарихчиси учун тилни мукамал билиш ва қўлёзма манбаларни ўқий олиш (яъни палеографияни яхши билиш)ни ўз ичига олган араб филологиясининг муҳим аҳамияти ҳам шундадир.

в) юқорида санаб ўтилган маъноларда араб филологияси араб тилидаги ёзма ва оғзаки ёдгорликларни маданий ёдгорликлар сифатида ўрганиш учун асос бўлиб хизмат қилади ва араб маданияти тарихи, араб маданиятшунослиги фанлари билан туташиб кетади.

г) Араб филологияси ўтмиш ва ҳозирги замонда яратилган диний мазмундаги ёдгорликларни ўрганиш учун ҳам асос бўлиб хизмат қилади ва исломшунослик, ислом дини тарихи, унинг ўзига хос хусусиятлари, тариқатлар, диний ҳаракатлар, мусулмон ҳукуки, урф-одатлар ва мафкурага оид илмларни ўрганувчи фанлар билан боғланиб кетади.

д) Араб филологияси араб ва араб бўлмаган халқларнинг ислом динининг илк асрларига бориб тақаладиган илмий ижодиётини ўрганиш учун асос бўлиб хизмат қилади ва Шарқда илмий тафаккурнинг тараққий этиши учун қимматли материал ҳисобланади. Бу соҳада араб филологияси фан тарихи тараққиёти учун асос ҳисобланади.

Юқорида сўз борган бутун мажмуа Россия ва Фарбда қисқа қилиб арабистика (арабшунослик) деб аталади. Бундан кейин биз ҳам ушбу терминни қўллаймиз.

4) Ҳозирги даврга қадар **араб филологиясининг** фан сифатида **юзага келиш тарихи** “Кириш”нинг вазифалари ва предметига зарур таркибий қисм сифатида кирган.

Араб филологияси ёзма тил меъёрлари ва қоидаларининг онгли равишда ишлаб чиқиши даврида ва унинг натижасида

араб (тили) негизда юзага келган (қаранг: “Араб грамматик анъанаси” курси). Араб грамматик илмлари кейинчалик Ғарб мамлакатлари ва Россиядаги филологик тадқиқотларни ривожлантириш учун база (асос) бўлиб хизмат қилган.

Ғарбда араб филологияси тараққиётининг илк асрлари фаннинг предметиға бўлган комплекс ёндашувни ўзида намоён этади: айрим ёдгорликлар тарих, мазмун ва тил нуқтаи назаридан ўрганилади. Даставвал араб лексикографияси – араб-хорижий тил луғатларини яратиш. XVIII асрдан бошлаб Ғарбда араб филологиясининг тараққий этишига олимларнинг араб халқлари билан узвий алоқалари, араб мамлакатларига саёҳатлар, арабча қўёзмалар ва эпиграфик материалларнинг Ғарбдаги илмий марказларига олиб чиқиб кетилиши кўмак берган¹.

Россияда арабшуносликнинг тараққий этиши араб халқлари ҳамда Ўрта Осиё ва Яқин Шарқдаги бошқа мусулмон мамлакатлари билан маданий-иқтисодий алоқаларнинг кенгайиши, ислом динининг ўрганилиши, Европа ва Шарқ олимлари билан илмий муносабатлар ривожига билан боғлиқ.

“Араб филологиясига кириш” курсининг предметиға қуйидагилар кирази:

- араб тили, унинг тарихи, грамматикаси ва ҳозирги замон араб жамиятидаги ўрни ҳақидаги асосий маълумотлар;
- араб адабиёти, унинг шаклланиши, тарихи ва ҳозирги даврда тутган ўрни ҳақидаги асосий маълумотлар;
- Араб Шарқида, Ғарбда ва Россиядаги арабшунослик тарихи билан боғлиқ асосий маълумотлар;
- араб тили ва араб диалектларини ўрганишга мўлжалланган замонавий адабиётлар ҳақидаги асосий маълумотлар;
- мавзуларга кўра танланган зарурий адабиётлар рўйхати.

Араб тилининг қиёсий-тарихий ёритилиши

Араб тили тарихи шартли равишда бир неча даврга бўлинади (батафсил маълумотлар “Араб тили тарихи” (“История арабского языка”) курсида берилган):

¹ Белова А.Г., Введение в арабскую филологию, Институт востоковедения Российской академии наук, Москва. –2003, ИВ РАН. – с.5.

Энг қадимги, ёки архаик давр араб тилининг (аниқроғи – яқин қариндош араб диалектлари гуруҳлари) сомий тилларининг шимолий-ғарбий шахобчасидан ажратилиши давридан бошланади. Россия сомийшуноси (семитолог) А.Ю.Милитаревнинг глоттохронологиясига кўра, араб тилининг ажралиб чиқиш вақти тахминан мил. ав. III мингйиллик ўрталарига тўғри келади. Бу давр маълум манбаларда аниқ кўрсатилмаган ва гипотетик (фараз) жиҳатдан тикланган. Баъзан бу даврдаги араб тили илмий адабиётда “протоараб” даври деб ҳам номланади.

Қадимги араб даври – кўшни цивилизация маркази Ассир-Бобилдаги ёзма манбаларда, қадимги (антик) давр муаллифларининг асарларида, жанубий араб цивилизациясидаги ёзма манбаларда кўп учрайдиган илк тил маълумотлари давридир. Ушбу даврни мил. ав. IX-VII асрлардан то эрамиз бошланишига қадар белгиб ажратиш мумкин.

Бошланғич араб даври – араб тилидаги илк эпиграфик матнларнинг пайдо бўлиш даври бўлиб, у милодий асрнинг бошланишидан то VII аср ўрталарига қадар давом этади, яъни Қуръоннинг илк ёзма қайдлари пайдо бўлишига қадар давом этади.

Бизга кам маълум бўлган даврларга умумий тавсиф берилади, алоҳида босқичларга бўлиниб, номланмайди - араб халқининг, яъни жоҳилийя даври тарихидек “исломга қадар бўлган давр” номи остида таърифланади.

VII аср ўрталаридан бошланадиган “ислом даври”ни, ўз навбатида, араб халқи ҳаёти ва тарихида муҳим ўрин тутган маданий-тарихий босқичларни қамраб олган бир нечта бир биридан фарқланадиган даврларга бўлиш мумкин, булар:

бошланғич классик давр – араб тилининг адабий-ёзма меъёрлари ишлаб чиқилган давр;

классик давр – араб тилидаги барча адабий жанрларининг ривожланиш ва гуллаб-яшнаш даври;

янги давр (XVIII аср охири – XX ўртасига қадар) – биз “классик тил”га қарама-қарши бўлган “замонавий адабий араб тили” деб номлайдиган тилнинг шаклланиш жараёни юз берган давр;

Замонавий давр – XX аср ўрталаридан бошлаб, ҳозирги замонгача бўлган адабий араб тилининг модернизациялаш даври.

Янги ва замонавий даврлар, араб жамиятида араб тилининг икки хил мавжуд бўлиш ва ишлаш (амалда бўлиш) даври билан тавсифланади: ёзма-адабий ва оғзаки шакл. Агар араб тилининг ёзма адабий шакли барча араб мамлактлари учун мажбурий бўлган ягона араб тилини намоён қилган бўлса, оғзаки шакл арабча диалектларда намоён бўлган. Араб дунёсининг тил вазияти диглоссия ва икки тиллик сифатида тавсифланади.

Тилларнинг генеалогик (генетик) таснифида араб тилининг ўрни

Тилларнинг генеалогик таснифланишига кўра, араб тили (қ. “Тилшуносликка кириш” курси) сомий тиллари оиласига мансубдир. “Сомий” номи шартли равишда қабул қилинади. Ўз навбатида, сомий тиллари, келиб чиқишига кўра, анча кенг афросиё макрооиласига мансубдир (қ. “Араб тили тарихи” курси).

Афросиё макрооиласининг бешта шоҳобчаси материалига асосланган ҳолда қадимги умумий авросиё тилининг мавжуд бўлиши даври грамматикаси ва умумий лексикасига хос умумий хусусиятларни аниқлаш мумкин бўлади.

Сомий тилларининг қиёсий-тарихий нуқтаи назардан ўрганилиши сомий тилларининг фонетик ва грамматик тузилиши (қурилиши) ҳамда лексикасининг умумий жиҳатларини белгилашга кўмак беради.

Шу билан бирга, сомий тиллари ўз оиласи ичида бир-бирига яқинлик ва грамматик жиҳатдан боғлиқлик даражасига кўра катта-кичик гуруҳларга ажратилади. Ички сомийлик таснифига кўра араб тили сомий тиллари оиласининг жанубий-марказий гуруҳига киритилади. Типологик таснифга кўра араб адабий тили синтетик қурилишга эга бўлган флексив-агглютинатив турга киради.

Араб диалект (шева, лаҳжа)лари генеалогик принцип, яъни умумий аجدодларга яқинлик даражасига кўра ҳам тасниф этилади. Бироқ ҳозирги пайтда уларнинг географик аломатларига кўра таснифлаш ҳам қабул қилинган: ҳудудий диалект гуруҳлари ажратилади. Шу билан бир пайтда уларнинг ижтимоий-тарихий аломатларга кўра таснифлаш ҳам қабул қилинган: кўчманчи

(бедуин) тур, ўтроқ (қишлоқ ва шаҳар) туридаги диалектлар ажратилади.

Ҳозирги вақтда араб тили ўзининг мумтоз ва замонавий адабий шаклларида сўз ўзгариши ва сўз ясалишининг мунтазам қоидаларига, кенг лексик таркиби ҳамда дунёдаги энг йирик ўтмиш ва ҳозирги замон ёзма ёдгорликлари фондига эга бўлган турғун товуш тизимини ўзида намоён қилади (қ. “Араб тилининг назарий грамматикаси” махсус курси).

Араб тили тарихий аспектда

Араб тили феномени шунда намоён бўладики, араб тилидан илк адабий ёдгорликлар (Қуръони Карим, Пайғамбар ҳадислари, шеърят) мустаҳкам грамматик қурилиш ва бой лексика, шаклланган шеърӣ асарлар жанри, сакрал ва маъмурий матнларга эга бўлган ривожланган тил ҳисобланади.

Шу билан бирга, юқорида сўз юритилган тарихий давр ҳақида бундан олдин ҳам сўз юритилган эди. Бу даврни исломнинг вужудга келиши, араб халифалигининг пайдо бўлиши ва янги мусулмон маданиятининг тараққий этишига тўғри келувчи VII аср билан чегаралаш мумкин. Бу давр филолог ва тарихнавислар учун “оқ доғ” бўлиб қолади. Жўгрофий маънода бу “оқ доғ” араб ярим оролининг марказий қисмига тўғри келади.

Ушбу “оқ доғ” чегарасини қисқартириш учун ҳозирги пайтда янги имкониятлар пайдо бўлмоқда: Арабистоннинг чекка ҳудудларидан археологик ва эпиграфик материалларнинг очилиши. Бундай чекланишларга қарамай, улар араб тилининг тахминий ватанида бир неча диалект бўлганлиги, шунингдек, эрамизнинг дастлабки асрларида у ерда тилнинг ёзма шаклидан фойдаланишнинг бир неча маданий ва ижтимоий анъаналари шаклланганидан далолат беради.

Араб тилининг тараққиётидаги айрим тарихий босқичлар ва унинг тузилиш-типологик хусусиятларини қайта тиклаш учун ижобий шарт-шароитлар яратилмоқда. Бундан шарт-шароитлар сирасига қуйидагиларни киритиш мумкин:

1) Сурия саҳроси ҳудудларида ва Арабистон ярим оролидаги Жанубий Арабистон, Ҳижоз, Сурий ва Месопотамия орасидан

ўтган қадимги карвон йўллари бўйлаб жойлашган қадимги бир қатор туманлардаги қадимги қоя ёзувларини очиш, кашф этиш ва очиклаш (дешифровка қилиш);

Исломдан олдинги эпиграфик ёдгорликлар, қурилиш ва мемориал мазмундаги ёзув (битик)лар, исломдан олдинги оромий ва жанубий араб шрифтларида битилган ёзувларни кашф этиш ва очиклаш (дешифровка қилиш); бироқ ёзма лавҳаларда араб тилига хос аломатлар яққол кузатилади.

2) замонавий араб диалектлари: шарқий араб, сурия-фаластин, миср, судан, шимолий-африка (мағриб) диалектлари бўйича катта миқдордаги тадқиқот ишлар ва луғатларни тўплаш;

3) Ғарб, Россия ва араб мамлакатларининг ўзида олиб борилган қиёсий диалектология соҳасидаги энг сўнгги тадқиқот ишлари кўпчилик араб диалектларида мумтоз араб тилида бўлмаган айрим архаик шакллар (морфемаларнинг фонетик қўлланилиши, айрим кўрсатиш олмошлари, ўзига хос лексика) сақланиб қолганлигидан гувоҳлик беради;

4) сомиий ва афросиё тиллари соҳасидаги қиёсий-тарихий тадқиқотлар тараққиёти, кўпчилик афросиё тиллари, қисман эса сомиий тиллари учун умумий бўлган ўзак сўз реконструкцияси қадимги, ёзув пайдо бўлишидан олдинги давр тиллари консонант-вокал тизими реконструкция қилиш, сомиий ўзаги тузилишининг тараққий этиши, сомиий тиллари, шу жумладан араб тилидаги морфологик ва синтактик категориялар ва шакллар тизимининг шаклланишига кўмак беради.

Афросиё тиллари морфонологияси ва морфологияси соҳасида, аниқ грамматик шакллар ясалишидаги ташқи ва “ички” флексиялари мутаносиблиги ва функциялари соҳасида олиб борилган тадқиқотлар шундан далолат берадики, турли конкрет кўринишларда “ички флексия” ҳодисаси бир қатор афросиё тиллари (барбар, қуший, чад тиллари)га хос эди ва ҳозирги вақтга қадар сақланиб қолган.

Кўрсатиб ўтилган шарт-шароитлар араб тили тарихий фонетикаси, фонологияси ва грамматикасини ишлаб чиқишга яқинроқ ёндашишга йўл очиб беради.

Ҳозирги пайтга келиб, араб тилининг товушлар тизими ўзгаришидаги умумий ва хусусий тенденцияларни белгилашга

муваффақ бўлинмокда: умумсомий — лабланган, ларингал, интердентал ундошлар ва ўзак унлилари, иккиламчи унли тизими таракқиёти; хусусий, соф арабий-палатализация ўрта ва орқа тил орқаси ундошлари, эмфатик ундошли фонологик оппозициялар кичик тизимини қайта қуриш. Тилнинг консонат тизимига таъсир кўрсатувчи ўзгаришлар бир текис рўй бермайди: грамматик формантларга кирувчи ундошлар араб тилининг бизга маълум бўлган тарихи мобайнида турғун (мустаҳкам) бўлиб қолади.

Вокализм соҳасида, келиб чиқиши ва функциясига кўра уч хил тоифадаги унлилар ажратилади: 1) сифат ва микдор жиҳатдан мунтазам олти бўлакли оппозиция тизимини ташкил этувчи грамматик унлилар; 2) “лексик” ёки ўзак унлилари сомий қиёсий материал асосида реконструкция қилинади. Бундай унлиларнинг нограмматик функцияси ва характери уларнинг турғун эмаслигида ва комбинаторлик шароитида намоён бўлади. Айнан ўзак унлилари ҳозирги замон араб диалектларида энг редукцияга учрайди; 3) “заиф” ундошларнинг комбинаторик айланиши натижасида юзага келган “фонетик” унлилар, дифтонгларнинг тортилиши, урғунинг ўз жойини ўзгартириши.

Шундай қилиб, мумтоз араб тил ва ҳозирги замон араб диалектларининг вокал тизими турлича келиб чиқишга эга ва бунга мутаносиб равишда турли вазифаларни бажарувчи унлилар воситасида тақдим этилган.

Араб тили товуш тизимининг ўзгариши айрим вазиятларда синтагматик шарт-шароитларга, бўғиннинг тузилиши, урғунинг характери ва позициясига боғлиқ бўлади. Замоनावий араб диалектларида куч урғусининг ривожланиши бўғин ва сўз шаклларининг қайта қурилишига олиб келадики, бу, ўз навбатида, вокаллик тизими ўзгаришига олиб келади.

Араб тилининг морфологик тизими соҳасида қиёсий семитология ва афросиёшуносликнинг янги лисоний маълумотлари араб морфологиясининг калит маммоларидан бири — ташки ва ички флексия орасидаги мутаносиблик муаммосига яқинлашишни тақозо этади. Араб тили морфологик нуқтаи назардан “аралаш тур”да бўлиб, тортишилмайдиган далил ҳисобланади, бироқ ҳозирги вақтга қадар морфологик усуллардан қайси бири бирламчи, қай бири — инновацион ҳисобланиши тўғрисидаги

масала ҳал этилмаган (қиёсланг: К.Брокельман ва К.Петрачекарларнинг фиклари бир томондан, ва С.Москатти, Покиза Хилмий, Ж.Контиларнинг фикрлари — иккинчи томондан). Таъкилаш жоизки, ушбу масала шу тарзда фақат араб тилига нисбатан кўтарилган. Умуафросиё миқёсида ўзак унлиси реконструкцияси (агар уни ҳеч бўлмаганда отлар учун амалга оширишга муваффақ бўлинса) унлиларнинг грамматик функция бажаришининг қадимги характери ҳақидаги фаразлар, консонат ўзак ва унлиларнинг ўзгарувчан таркиби анъанавий фарази (гипотезаси) билан боғлиқ гипотеза модификация қилиниши мумкин.

Араб тили фактларининг бошқа соий тиллари фактлари билан қиёсан тадқиқ қилиниши шуни кўрсатадики, араб тилидаги “ички флексия” — сўзлар ва уларнинг шаклланиш даврлари ва турли усулларини акс эттирувчи гетероген ҳодиса ҳисобланади. Ўзак ва бошланғич негизлар даражасида грамматик усулларнинг архаик қатламини ажратиш — ундош геминацияси ва унлининг чўзиқ далаффуз қилиниши, ўзак ёки негиз редупликацияси зарур экангини таъкидлаш жоиз; ушбу усулларга қиёсан, унлилар оппозицияси уларнинг фонологик дифференциацияси шаротидагина юзага келиши мумкин ва кейинчалик юз берган ҳодиса ҳисобланади.

Мумтоз араб тили синтактик тизимидаги ўзгаришлар янги ва ҳозирги давр давомида яққол кузатилади ва ҳозирги адабий тилнинг шаклланиши билан боғлиқ бўлади. Сўз бирикмаси ва гап ичида сўзларнинг бирикиши ва мослашиши қоидалари “классик қоидалар” бўлиб қолганига қарамай, замонавий адабий тилдаги матнлар эргаш гапли қўшма гап конструкциялари, феъл замонлари ва майллари тизимидаги янги аналитик воситалар тараққиёти, сўзларнинг анча эркин тартиби билан фарқланиб туради. Кўпчилик синтактик янгиликларни ташқи таъсир — экстралингвистик омиллар: янги адабий анрлар, янги ахборот-коммуникация воситаларининг юзага келиши ва ривожланиши билан тушунтириш мумкин.

Бундай “ташки” омилларнинг таъсири араб тили лексикасидаги катта ўзгаришлар: қадимги даврлардаги маиший турмуш ва ҳаёт тарзи билан боғлиқ архаик лексика ва терминларнинг ўлиб бориши, ҳозирги даврдаги янги тушунчалар

ва ҳодисалар билан боғлиқ янги лексика (ҳам арабча, ҳам ўзлашган лексика)нинг пайдо бўлиши билан боғлиқ (батафсил маълумотга эга бўлиш учун қаранг: “Араб тили тарихи” курси).

Араб тили ва араб халқлари

Араб тилининг шаклланиши ва таракқиёти тарихи нафақат ички, лисоний омиллар билан белгиланади, балки, юқорида қисқача эслаб ўтилганидек, араб тили тарихи араб жамияти тарихи билан узвий боғлиқ ва айрим тарихий вазиятларда жамиятнинг ўзи ва унинг аъзолари томонидан белгиланади.

“Араблар, араб” номи араблар ва уларнинг тили учун дастлаб арабларга тегишли бўлмаган манбаларда муайян халқ ва муайян тил белгиси сифатида юзага келади ва мустаҳкамланади. Қадимги сомий ва антик (қадимги) манбаларда Араб ярим ороли в унга туташган ҳудудлардаги кўчманчи бедуинлар араблар деб номланганлар. Араб манбаларидан ушбу тилни араб тили сифатида илк эсловчи манба Қуръони Каримдир (VII аср).

Араб тилида сўзлашувчи халқларнинг яқин (қариндош)лиги в умумий келиб чиқиши тўғрисида энг қадимги давр – араблар тарихининг иломдан олдинги давр билан боғлаб сўз юритиш мумкин. Ҳозирги пайтда араб тилининг кенг ёйилиши араб тилида сўзлашувчи халқларнинг антропологик яқин қариндошлиги билан мос тушади.

Глоттохронология маълумотларига мувофиқ араб тилининг ажралиб чиқиши (аниқроғи – бир-бири билан ўзаро яқин қариндош бўлган шимолий араб қабила диалектлари) эрамыздан олдинги III минг йилликнинг ўрталарида бошланиб, II минг йиллик ўрталарига қадар давом этади.

Табиийки, бу ажралиб чиқиш қабилалар ҳаётидаги қандайдир воқеа-ҳодисалар билан боғлиқ. Бунда иқлим ва тарихий воқеалар Суриянинг ярим саҳро туманлари ва Арабистон ярим оролининг Шимолий қисмида табиий шарт-шароитларнинг ўзгариши, кўчманчи чорвадорларнинг янги ҳудудларга кўчиш зарурати, қабилалар орасидаги тўқнашувлар ва урушлар муҳим роль ўйнаган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Бу воқеалар араб аجدодларининг илгариги зич яшаган Олд Осиё шимолий-ғарбий

минтақаларининг сомий қабилаларидан секин-аста ажралиб чиқишига олиб келади.

Таъкидланганидек, эрамизнинг бошланишига қадар бўлган даврдаги араб тилининг қадимги аҳволи ҳақида бизга маълум бўлган қадимги сомий тилларининг қиёсий материаллари асосида фақат тахмин қилиш мумкин.

Бироқ узоқ араб тилларининг айрим ифода (тасвир)лари ва қадимги араблар ташқи кўринишлари тасвири эрамиздан аввалги III минг йилликнинг охирлари ва II минг йилликнинг бошларидаги қадимги миср деворий ёзувларда, месопотамиялик оссурийларнинг сарой рельефларида (эрамиздан аввалги VIII-VII асрлар), қадимги муаллифларнинг асарларида, жумладан – Геродотнинг асарларида (эрамиздан аввалги V аср) топиш мумкин.

Милоддан аввалги II минг йиллик ўрталарида араб тилининг ёзувсиз аждоди ҳозирги замон нуқтаи назаридан ягона тил бўлган. Эҳимол, бу ўзаро бир-бирига яқин ва тушунрли қabila диалектлари гуруҳи бўлган. Уларнинг ягоналиги, бирлиги қabila ичидаги яқинлик ва ўзаро бир-бири билан боғлиқ қабилалараро муносабатлар билан қўллаб-қувватланган.

Дунёнинг турли ҳудудларидаги ўтроқ ва кўчманчи қабилаларнинг тиллари ва шеваларининг қиёсий ўрганилиши кўчманчи халқлар бутунроқ, анча ягоналашган, шеърий ва насрий ижоднинг оғзаки аъъаналаридан қувват олган тилни сақлаб қолганлигидан далолат беради. Бу ҳодиса ҳозирги даврдаги араб кўчманчи қабилаларига ҳам хосдир.

Араб аждодлари бўлган қадимги арабистонликлар кўчманчи-чорвадорлар бўлишган Шимолий ва Марказий Арабистоннинг сахро ва ярим сахро ҳудудлари бўйлаб кўчиб юрганлар. Улар фақат ўз қўшнилари билан алоқада бўлишган.

Ҳудудий ёпиклик қайсидир даражада қадимги араб тилини ташқаридан ажнабий тиллар таъсиридан чегаралаб қўйганлиги, фонологик ва грамматик тизимларнинг туб умумсомий хусусиятларнинг сақланиб қолишига кўмак берганлигини эътироф этмоқ лозим.

Арабистон яримороли сахро ва яримсахро туманларида истиқомат қилган аҳоли милоддан аввалги IX-VIII асрлардаёқ Осурия подшоҳлари Ашшурбанапал ва Саргонлар юритган харбий солномаларида қайд этиб ўтилади. Бу солномаларда

бўйсундирилган халқларнинг номлари орасида мамлакат ва унинг аҳолиси номи *ариби* шаклида учрайди.

Араби/араби шаклида милоддан аввалги IX асрга оид Инжил матнларида, Сурия ва Арабистон саҳроларида яшаган кўчманчилар ҳақида сўз юритилади.

Рус олимлари, хусусан, петербурглик шарқшунос олим П.А.Грязневич (1929-1997)нинг тадқиқотларида кўрсатилишича, араб муҳотида *араб-арабий*- номлари арабларнинг тарих саҳнасида пайдо бўлганларидан сўнг анча вақт ўтиб юзага келган.

Милоддан аввалги V-VI асрларда юзага келган исломдан олдинги араб шеърятти таҳлили шуни кўрсатадики, ушбу шеърый асарларда *араб*-, *арабий*- сўзлари бир қабила номига нисбатан ёки халқнинг ўз номи сифатида қўлланилмаган. Кенг тарқалган истеъмолда *Қалб*, *Ғассон*, *Кинда ёки Бани Ҳилол*, *Бани Асад* ва бошқа шунга ўхшаш аниқ қабилаларнинг номлари бўлган.

Қадимги араб шоирлари ўз қабилалари ва қабила уюшмаларини *қавм* (халқ, эл, кишилар) деб атаганлар.

Илк араб номи куйидаги тарзда, яъни дастлаб қадимги сомий ва антик манбаларда пайдо бўлган. Ушбу ном кўчманчи-бедуинларни номлаш учун қўлланилган. Ушбу маънода Қуръони Каримда (масалан, IX сура, 97-оят ва бошқа бир неча ўринларда) *ал-а'раб* (жамлов. кўплик шаклида) шакли ҳам қўлланилади.

“араб” сифат шакли араб тилига нисбатан олинганда эрамиздан аввалги III асрда қадимги яҳудий манбаларида *лашон аравит* шаклида пайдо бўлган. Анча кейинги даврлардаги латин манбаларида ушбу ном *arabica lingua* деб таржима қилинади.

Араб тили тарихида унинг номи илк бор милоддан аввалги VII асрнинг ўрталарида Қуръони Каримнинг ёзма матнларида “араб тили соф (тушунарли)” маъносигаги *лisanун арабийун мубинун* (XVI сура, 103, 105-оятлар) шаклида пайдо бўлган. Қадимги манбаларга кўра маълум бўлган сўнгги антик давр араб қабилаларининг исломдан илгариги тарихи ва маданияти ғарб ва шимоли-ғарбда Рим империяси ва унинг колониялари билан, шарқда сосонийлар Эрони билан, жанубда Жанубий Арабистон давлатларининг ўтроқ цивилизацияси билан (милоддан аввалги VIII–VII асрлар) узвий маданий-сиёсий ва иқтисодий алоқаларда бўлган оташпараст кўчманчи жамиятга оид бўлган.

Арабистон яримороли худудида исломдан олдинги даврда қабила уюшмалари ва илк мустақил давлатлар (ҳасанийлар, лахмийлар, Кинда) шаклланади. Карвон тижорати марказлари, жумладан Арабистоннинг ғарбий туманларидаги шаҳарлар – Макка ва Мадинанинг роли ва аҳамияти юксалиб боради (милоддан аввалги IV–VI асрлар).

Янги дин – Исломнинг эрамининг VII асри биринчи ярмида юзага келиши ва кенг тарқалиши нафақат араб халқи ва бошқа Яқин Шарқ халқлари тарихида, балки араб тилининг ва унинг асосида ривожланган бутун маданиятнинг таракқиётида туб бурилиш нуктаси ҳисобланади.

Осиё ва Африка, Пиреней ярим оролининг кенг худудларида ислом ва араб истилоларининг ёйилиши, ўтроқ халқларнинг қадимги маданиятлари таъсири янги араб-мусулмон маданиятининг шаклланишига олиб келади.

Эрамининг VII асрида араб тили сомий оромий ёзуви асосида ишлаб чиқилган ва араб тилининг ўзига хосликларига мувофиқ модификация қилинган ўз ёзувига эга бўлади. Қўпчилик сомий қабилалари қаби араб ёзуви унли товушлар учун қўшимча белгилари қононлар ҳисобланади. Араб ёзуви бир неча тур ёки почеркка эг бўлган. Араб ёзувининг асосий хусусиятлари бизнинг давримизга қадар сақланиб қолган. Босиш техник воситаларининг қўлланилиши шрифт кўринишининг қисман бўлсада ўзгаришига олиб келади.

Араб маданиятининг ёзма мероси

Эрамининг илк йиллариданок Сурия, Набатия (замонавий Иордания ва Петрдаги пойтахтидан жануби-ғарбда жойлашган, мил. авв. IV асрдан биринчи асргача мавжуд бўлган давлат) ва Жанубий Арабистон (сабей, кейинчалик химарит) давлатлари билан ораларидан ўтган савдо йўлларида кўчманчи бўлиб яшаб келган араб қабилалари тошларга ўйиб ёзишни бошлаганлар.

Бундан келиб чиққан ҳолда шуни таъкидлаш жоизки, ушбу тошлардаги ёзувлар – қадимги араб тилининг илк эпиграфик ёдгорликларидан бири ҳисобланади. Шунингдек, лихян, самуд ва саф ёзувлари ҳам қирад. Биринчи икки ном Арабистоннинг шимолий-ғарбий қисмида жойлашган қадимги халқ номидан

келиб чиққан, учинчи ном эса яримчўл зонаси ҳисобланган Жанубий Сурия – *ас-Саф* номидан вужудга келган.

Бу ёзувларда қадимги араблар жанубий араб ёзуви турларидан сабей бири, сабей ёзувлари деб номланувчи ёзувдан фойдаланганлар. Бу хатларда фақатгина унли ҳарфлар қўлланилган.

Ёзувларни Арабистон яримороли текисликларида кўп учрайдиган силлиқ тошларга, ҳарсанг тошларга ўйиб ёзилган. Ёзувлар жуда қисқа бўлган. Тошларга асосан, кўчманчи-чорвадорлар ўзларининг исмларини ёки қабиласининг шажарасини ёзиб қолдирган.

Баъзан ёзувлар кенгрок бўлган: муаллифлар баъзан ўз исмидан сўнг шу ерда қайси пайтда бўлганини, кейинчалик қаерга бориши, йўналиши, манзилини кўрсатган. Баъзан, вафот этган қариндошлари ҳақида эпитафиялар ҳамда худога ёрдам ва душманлардан ҳимоя қилиш сўралган муножотлар ҳам учраб туради. Буларнинг барчаси баъзи кўманчиларнинг баъзилари ўқиш-ёзишни билганлигидан далолат беради.

Ёзувлар қисқа бўлишига қарамасдан, уларда араб тилининг асосий жиҳатлари яққол акс этиб туради. Уларнинг асосий хусусиятларидан бири *ха-* ва *хан* артикллари ҳисобланади. Бу билан битикларнинг тили араб тилидан алоҳида ажралиб туради.

Шу билан бир вақтнинг ўзида набатия давлати маданияти таъсири доирасида, Жанубий Фаластин ва Сурия ҳудудларида оромий-ноботий хатлари билан битилган қурилиш ва мемориал эпиграфик мазмундаги ёдгорликлар учраб туради. Ушбу ёзувлар қаторида, яъни оромий конструкциялари ва шакллари қаторида арабча исмлар, араб туридаги номли конструкциялар ва *ал-* артиклига эга бўлган отлар ҳам учрайди.

Бундай маълумотлардан, милодий асрларга ўтиш чегарасида турли шакллардаги аниқловчи артикллар қўлланилган қадимги араб диалектларнинг мавжуд бўлганлиги ҳақида ҳулоса қилиш мумкин.

Эрамининг IV-V асрларидаги қабр тошлари, ибодатхоналардаги қурилиш ва бағишлов ёзув (нома)лари бизнинг давргача етиб келган араб тилидаги илк ёзма ёдгорликлар ҳисобланади. Улар араб ҳарфлар билан эмас, келиб чиқишига кўра оромий ёки жанубий араб ёзуви бўлган хатлар билан

битилган, аммо оромий ёки қадимги жанубий араб тилидан фарқли ўлароқ араб тилининг хусиятларини ўзида акс эттиради.

Ислом даврининг илк ёзма ёдгорликлари бўлиб Куръони Карим (эрамининг VII асри), Миср худудларидаги араб амалдорларининг маъмурий ва шахсий ёзишмаларини ўзида мужассам этган папирусга ёзилган қўлёзмалар; арабларнинг тарихий ривоятлари ёзувлари ва VIII-IX асрларда ёзилган исломдан илгариги давр оғзаки ижод қайдлари ҳисобланади.

Бу ёдгорликларнинг аҳамияти уларнинг ифодаланишдаги аниқлиги ва ишончлилиги даражаси билан белгиланади.

Айнан араб адабий мероси ва унинг зарурий тил компонентининг ўрганилиши араб филологияси деб номланган фанни шаклланишга асос бўлди.

Араб қўлёзмаларини ўрганиш билан, биринчи навбатда, қўлёзманинг вақти, ўрни, муаллифи, почерк (ёзув)нинг ўзига хос жиҳатлари ва қўлёзманинг моддий томонларини белгиловчи палеография шуғулланади.

Кейинги босқич унинг қўлёзма каталогларидаги маълум бўлган ўрнини аниқлаш, айнан ўша асарнинг маълум ва машҳур бўлган қўлёзмаларига қиёсан ўзига хосликлари ва мазмуннинг тўлиқлигини аниқлаш ҳисобланади.

Ҳозирги пайтда Шарқ ва Ғарбда йирик марказлар – арабча қўлёзмалар сақлов хона (фонди) ташкил этилган. Йирик сақлов хоналар Россия ва МДХ мамлакатларида машҳурдир.

Турли манбаларда берилган маълумотларга кўра XX аср охирларида дунёда 600 минга яқин араб тилидаги қўлёзмалар¹ аниқланган. Илмий каталогларда 120 минга яқин араб тилидаги қўлёзма; қисқа тавсифли салкам 300 минг қўлёзма таъриф ва тавсиф этилган.

1980 йилга келиб собиқ Совет Иттифоқи сақловхоналарида 40 минга яқин арабча қўлёзмалар борлиги аниқланган. Бу энг йирик тўпламлардан бири ҳисобланади. Араб тилидаги қўлёз-

¹ Араб мамлакатлари лигаси қошидаги араб қўлёзмалари институтининг Биринчи директори Салоҳиддин ал-Мунжид берган маълумотларга кўра маълум бўлган арабча қўлёзмаларнинг сони салкам 8 млн. нусхани ташкил этади.

маларнинг сони бўйича Туркия биринчи ўринда туради (155 минг бирлик). Булардан Истанбул шаҳридаги кутубхоналарда мавжуд бўлгани – 85 минга яқин қўлёзмадир. Истанбулдаги энг катта кутубхоналар: Миллий кутубхона, Нуростания кутубхонаси, Боязид оммавий кутубхонаси, Сулаймония кутубхонаси, Университет кутубхонаси ва бошқалар.

Россия арабча қўлёзмаларнинг энг йирик тўпламлари XVIII асрда Петербургдаги Осиё музейи негизда шаклланган.

1982 йилда маҳаллий арабшунослардан А.Б.Халидов ва И.Михайловалар дунёнинг турли қўлёзма марказларида сақланётган арабча қўлёзмаларнинг босма каталоглари ва таърифлари аннотацияланган энг катта кўрсаткичини нашр эттирганлар¹.

Ҳозирги пайтда Россия ва МДҲ мамлакатлари шарқшунослик марказларида қўлёзмаларни тавсифлаш ва улардан энг қизиқарли ва энг қимматли бўлганларини нашр эттириш бўйича катта илмий-тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Бунга ўхшаш ишлар Араб Шарқи ва Ғарбдаги илмий марказларда ҳам олиб борилмоқда.

Бой арабча ёзма мерос асосида сўнгги икки аср мобайнида бадиий адабиёт, тарихий ва жўғрофий адабиёт, фалсафа, табиий илмларнинг барча соҳалари бўйича илмий рисоалар, антик (қадимий) муаллифларнинг юнон ва сурия тилларидан қилган таржималарини ўрганиш ишлари ривожланди. Бунинг асосида араб тили, унинг тараққиёт йўллари, мусулмон араб маданиятининг турли соҳаларига кенг кириб бориш, мослашиш хусусиятлари ҳам ўрганилди.

Бир қатор ўрта аср ёзма ёдгорликлари, “1001 кеча эртаклари” ва бошқа шунга ўхшаш халқ оғзаки ижоди намуналарида араб адабий тили меъёрлари ва қоидаларидан оғиш аниқланди.

Шундай қилиб, араб филологияси араб халқлари ва арабларга қўшни бўлган мамлакатларнинг халқлари тарихини қайта яратиш, араб маданияти, адабиёти ва тили тарихининг қайта тиклаш сари кенг йўللарни очган тадқиқот йўналишларининг кенг диапозонини ўз ичига олади.

Бой араб ёзма маданиятининг равнақи ва гуллаб-яшнашидан олдин нималар бўлган?

¹ А.Халидов, И. Михайлова. Библиография арабских рукописей. –М., 1982.

Шубҳасиз, эрамизнинг биринчи асрида ҳам кўчманчи, ҳам ўтроқ араб қабилаларининг қўпчилик вакиллари ўқиш-ёзишни билганлар, қўшни халқлар: Арабистоннинг шимолида оромий, жанубида - собий халқларининг ёзувлари билан танишганлар. Мустаҳкам материал-тошга ўйиб ёзилган лавҳалар бизгача етиб келган.

Соф араб тилидаги илк ёдгорликлар жумласига Дамашк шаҳридан жануби-шарқий томонга қараб 120 км-да жойлашган ан-Намара шаҳридан топилган қабр тоши ёзувини киритиш мумкин. Ёзув оромий-ноботий шрифтида ёзилган бўлиб, 328 йил санаси қўйилган. Ёзув Мар ал-Қайсга бағишланган бўлиб, унда Мар ал-Қайс “барча арабларнинг подшоси” деб аталган. Матнда унинг ҳарбий қаҳрамонликлари ва ноботий тақвими бўйича вафот этган йили ҳақида хабар берилади. Ёзувда араб тилининг типик белгилари: *ал*- артикли, кўплик шакли, *лам* юкламالي инкор обороти ва б. алоҳида таъкидланади.

Бу даврда Марказий Арабистонда ташкил бўлган Кинда араб қabila уюшмаси вакиллари томонидан ёзилган яқинда топилган тошдаги ёзув III-IV асрга оиддир.

Ёзувлар ҳозирги Саудия Арабистони ҳудудидаги қадимги Кинда князлигининг пойтахти Карят ал-Фаудаги саудиялик археолог Ал-Ансорий томонидан 1970 йилларда олиб борилган археологик қазувлар сирасида топилган. Бу ёзувлар жанубий араб (собей) шрифтида ёзилган.

Ёзувларда ушбу мақбараларнинг ким учун ва ким томонидан иншо этилгани ҳақида хабар берилади ва мақбара ҳомийси бўлган илоҳнинг номи келтирилади.

Шунингдек, ушбу ёзувларда араб тилининг аломатлари кўриб чиқилади: аниқловчи *ал*- артикли (араб тилига хос “қуёш” ундоши ассимиляцияси), тўғри кўплик сон қўшимчаси.

Кейинчалик аниқланганлари:

- Зебедада аниқланган ёзув (Ҳалаб, Сурия атрофида), санаси – 512 йил;

- Жебел-Усайсдан олинган ёзув (Дамашқдан жануби-шарққа томон), санаси – 528 йил;

- Харрон ёзуви (Дамашк атрофларида топилган), санаси – 568 йил;

Бу уст ёзувлар оромий-ноботий шрифти билан ёзилган.

Зебедада аниқланган ёзув фақат атоқли отлардан иборат.

Жебел-Усайсдан олинган ёзув ҳасанийлар подшоҳи ал-Ҳарис томонидан ҳарбий сафарга юборилган қандайдир Мугира ал-Аусийнинг ўғли Иброҳим номида ёзилган.

Харрон ёзувида Золимнинг ўғли бўлган Шарахъил азоб-уқубат чекиб ҳалок бўлган бирига макбара иншо этганлиги ҳақида хабар берилади.

Бу ёзувларда ҳам арабча аниқловчи *ал-* артикли қўлланилган.

Худди ан-Наморада олинган битикда бўлгани каби арабча *бин/ибн* ўрнига *бар* “ўғли” сўзининг қўлланилгани оромий субстрати ҳисобланади.

Оғзаки шеърят

Эрамизнинг илк асрларида Арабистон ярим оролида истиқомат қилган араб қабилалари орасида мумтоз даврнинг бўлажак бадий тили прообразига айланган тилнинг назм шакллари юзага шор келади.

Ҳар бир қабилада бир ёки ундан ортиқ шоир бўлган. Ҳар бир қабила шоирининг ижоди – унинг дostonлари ва қисқа шеърлари Арабистоннинг турли қабила вакилларида ташкил топган кенг аудитория эътиборига ҳавола қилинган.

Шоирлар (шоир, кўпл. шуаро) ва уларнинг декламаторлари (ровийлар)нинг учрашув ва беллашув (мушоира)лари Арабистоннинг мавсумий савдо раста (ярмарка)ларида, муқаддас марказларда бўлиб ўтган. У ерларда кўчманчи қабилаларнинг вакиллари, ўтроқ аҳоли: деҳқонлар ва шаҳарликлар тўпланишган.

VI аср шоирларининг учрашув ва мушоиралари князь саройларида: Ҳасанийлар саройида – Византиянинг маданий таъсир зонасида; лаҳмийлар саройида, Ҳира шахри (Ҳозирги Ироқ)да, сосонийлар Эронининг маданий таъсири акс этган насронийлик марказида бўлиб ўтган.

Назм тили шеърий вазнлар, охириги қофияларнинг ривожланган, ишлов берилган тизими билан ажралиб турган. Назм тили кўп асрлар давомида ривожланган ва бой тасвирий ифодалар заҳираси: сифатлаш (эпитет)лар, ўхшатиш (ташбеҳ)лар ва метафоралар пайдо бўлган ва ривожланган.

Мустаҳкам шеърӣ жанр – қасида шаклланган. Қасида алоҳида, қатъӣ тузилишга эга бўлган зарурий қисмларга эга бўлган:

Биринчи қисм – қасиданинг бошланиши, лирик кириш (муқаддима), *насиб* – тарк этилган ташландиқ манзилни эслаб ва маъшуқанинг ҳижронида кўз ёши тўкмоқ. Ундан кейин васф-пейзажи, шоирнинг оти ёки туяси, унинг қаҳрамонона саргузаштларини тасвирлаш давом этади. Сўнгра эса қасида бағишланаётган қандайдир шоир ёки йирик тарихий шахсга ҳамду сано, мақтовлар ёғдирилиб, интиҳо келтирилади.

Исломдан олдинги шеърият тили лексика бутунлиги ва бадий воситалар ягоналиги билан фарқланади, ҳолбуки шоирлар Арабистоннинг турли туманларида яшаган қабилаларга тегишли бўлишган. Эрамизнинг VI-VII асрларида Арабистонда қабилаларо ижодий оғзаки сўзлашувнинг ягона адабий тили вужудга келди, деб айтиш мумкин. Ушбу тилнинг меъёрлари барча араб шорлари учун ягона ҳисобланган. Бизнинг давргача исломдан олдинги бирон бир ёзма шеърӣ асар етиб келмаган. Бироқ, профессионал декломатлорлар томонидан оғзаки ифода анъаналари кўп асрлар давомида сақланиб келган. Буларнинг барчаси VII-VIII асрлар охирида исломдан олдинги шоирларнинг асосий асарларининг ёзувда қайд этилишига кўмак берган. Бу даврда араб ёзуви ишлаб чиқиб бўлинган эди.

Натижада, исломдан олдинги шеърият ва Қуръон тили ёзма-адабий тил қоидаларини ишлаб чиқишда таянч меъёрлар сифатида қўлланилган.

Ягона тил ва ёзув шаклланишининг шарт-шароитлари

Шундай қилиб, эрамизнинг илк асрларида Арабистон яриморолидаги кўчманчи ва маҳаллий араблар қўшни халқлар, оромий ва сабей-химарийларнинг ёзувлари билан танишиб бўлган эдилар ва бу ёзувни қўлланганлар, бундан ташқари, ёзма матнларнинг (меморал, қурилиш, қабр тошлари) айрим жанрларидан фойдаланганлар.

Бунга параллел равишда Арабистондаги турли араб қабилалари вакиллари учун ягона ва тушунарли тил – назм тили

шакллана бошлади. Ушбу тилни “умумарабча назм тили” деб аташ ҳам мумкин.

Исломдан олдинги давр учун Арабистон худудида дуолари билан тингловчиларга мурожаат қилган ҳолда қабилалараро оғзаки учрашувларни амалга оширган башоратчилар, коҳинлар фаолияти алоҳида эътиборни тортади. Айтиш мумкинки, араб жамиятининг ушбу ижтимоий-маданий қатлами сакрал тилнинг ўзига хос жанрини ишлаб чиқишга ўз ҳиссаларини қўшганлар.

VII аср ўрталарида араб ёзувининг ягона мумтоз тилининг шаклланиши ва унинг янада тараққий этиши учун шарт-шароитлар ана шундай бўлган.

Мумтоз араб тилининг шаклланиши

Шу тарзда биз араб тили тарихидаги энг муҳим бурилиш нуқтасига — монотеистик дин — ислом, муқаддас Қуръони Карим матнининг юзага келиши ва соф араб ёзувини ишлаб чиқиш масаласига етиб келдик.

Араб анъанасига кўра Қуръони Каримни қайд қилиш вақти 651 йилга тўғри келади.

Қуръони Карим матни образли ва ривожланган шаклда нафақат ислом ва ягона худолиликни, балки ахлоқий меъёрлар ва қоидалар, ёш мусулмон жамоаси учун илк қонунчилик қоидаларини ишлаб чиқишни ҳам кўрсатади.

Араб ёзувининг бу биринчи катта ва бутун ёдгорлигида араб тили “тайёр ҳолда”, ривожланган грамматик тизим ва лексикаси билан намоён бўлади.

Шу нарса яққол намоён бўладиги, тил бундай мукамал шаклга узоқ давом этган унификациялаш ва меъёрлаштириш жараёни натижасида эриша олган.

Қуръони Каримнинг системали қайд этиб келиниши Муҳаммад (с.а.в) вафотидан сўнг саҳобаларининг алоҳида қайдлари ва эсдаликлари бўйича бошланган.

Биринчи қайд (ёзув) 651 йилга тўғри келади. Бу қайд (ёзув) халифа Умар даврида бошланган ва ундан кейинги халифа Усмон даврида ниҳоясига еказилган.

Араб ёзуви

Шундай қилиб, янги дин ва унинг муқаддас таълимотинг юзага келиши араб ёзувининг ишлаб чиқилиши учун ҳал қилувчи омил бўлган.

Орфография (имло) шакли ва тамойилларига кўра араб ёзуvidан олдинги ёзув наботий ёзуви эди ва у, ўз навбатида, оромий ёзувининг бир варианты ҳисобланади.

Наботийлар бу ёзувни ўз давлатлари, юқорида айтиб ўтилганидек эрамиздан олдинги IV асрдан бошлаб I асргача мавжуд бўлган давлатнинг гуллаб яшнаши даврида яратганлар. Кейинчалик бу давлат Рим империяси босқини натижасида йиқилган.

Наботийлар янги бир нарса ихтиро қилмаганлар, аммо анча қадимий оромий ёзувини қўллаганлар ва уни ўз тилларига мослаштирганлар.

Ёзув учун илк материал сифатида тошлар, дарахт (ёғоч), суяк, чанок, тери (пергамент), папирус, мато, кейинчалик эса қоғоз қўлланилган.

Араб ёзуви фонематик ёзув сифатида шаклланган ва фақат ундош фонемалар – 28 ҳарфни ўз ичига олган. Ёзув йўналиши ўнгдан чапга қараб давом этган.

VII асрнинг иккинчи ярмида кўшимча белгилар – ҳарфларнинг усти ва тагида ўхшаш шаклларни фарқлаш, узун ва қисқа унлилар, иккиланган ундошлар, унлилар йўқлигини белгилаш учун жорий қилинган.

Араб ёзуви умумий олганда ҳозирги вақтга қадар сақланиб қолган. Бу ёзув “почерк” деб аталган бир неча турларга эга. Булар: куфик (накшли-декоратив) шрифт, сулс, рукъ, насталиғ, девони-мағрибий, насх. Типографик ёзув учун насх хати қўлланилган.

VII асрнинг ўрталари в ҳозирги вақтга қадар араб тилининг адабий-ёзма шакли узлуқиз мавжуд бўлиб келган деб ҳисоблаш мумкин.

Муҳаммад (с.а.в) вафотидан сўнг Куръони Каримнинг қайд этилиши бўйича дастлабки ишларга унинг ёзувчиси ва котиби Зайд ибн Собит раҳбарлик қилган.

Москвалик олим Д.В.Фролов томонидан олиб борилган илк мусулмон манбалари бўйича янги тадқиқотлар шундан далолат берадики, Муҳаммад (с.а.в) Макка ва Мадиналик айрим замондошлари ўта саводхон бўлишган, нафақат ўқишни, балки ёзишни ҳам билишган.

VII асрнинг 50-йилларида Қуръони Карим матнининг охириги таҳрири аниқланган.

Қуръони Каримнинг фарқли рўйхатлари йўқ қилинган, сўнгги таҳрири эса бир неча нусхада халифаликнинг энг йирик шаҳарлари: Макка, Дамашқ, Куфа ва Басрага жўнатилган. Қуръони Каримнинг VIII асрга оид бўлган кейинги қайдлари бизгача етиб келган.

Китобнинг муқаддас матнини аниқ бериш анъанаси ва сақланиши ушбу ёзувнинг энг ишончли деб ҳисоблаш, Қуръони Каримнинг ўзини эса мумтоз араб тилининг илк асл ёдгорлиги деб ҳисоблашни тақозо этади.

***Мумтоз араб тилининг ривожланиши ва такомил.
Оғзаки шакллардаги фарқлиликлар***

§XX Миср ҳудудида жойлашган араб халифалигининг илк марказларида (Асван, Ушмунайн ва Эдфу) VII-X аср араб ҳокимларининг қадимий маъмурий ҳужжатлари ҳамда шахсий ёзишма, мактублари архивлари топилган. §Бу кашфиёт нафақат тарихшуносларнинг, балки тилшуносларнинг ҳам эътиборидан четда қолмаган. Ушбу ҳужжатлар VII аср охири – VIII аср бошларида тилнинг ўзига хос иш юритиш услуби (Византия ва Эрон маданияти таъсирида), ўз лексикаси ва махсус маъмурий ва юридик терминологиясига эга бўлган ҳолда шаклланганлигидан далолат беради. Ўзаро хусусий ёзишмалар ўз лисоний структураси (тузилиши)га эга бўлган эпистоляр жанрнинг шаклланганлигидан далолат беради.

VII аср охири – VIII аср бошларида араб жамиятида илмий ва бадиий адабиёт, шу билан биргаликда бу адабиётнинг жанр ва услублари ҳам ривожланиб, гуллаб-яшнаб бошлайди.

VII-IX асрларда, араб халифалигининг юксалиши ва ўз ўрнини топиши даврида, умайёдлар сулоласи пойтахти бўлган Дамашқ

(661-749 йй.), кейинчалик эса аббосийлар халифалиги пойтахти бўлмиш Бағдод (749-1258 йй.), Басра, Куфа (Ироқ) каби шаҳарлар араб ва араб тилида сўзлашувчи халқларнинг маданияти марказларига айланди. X асрда ва ундан кейин Қоҳира, Тунис, ғарбда – Испания ва ҳозирги Эрон ҳамда Афғонистон ҳудудларида, шарқда Ўрта Осиё давлатлари саналган Самарқанд ва Бухорога қадар бўлган кенг ҳудудларда янги маданият ўчоқлари вужудга келади.

Қуръони Карим талқини асосида, Исломда турли йўналишлар вакиллари орасида бошланган мунозаралар натижасида диншунослик ва мусулмон ҳукуки – “*фиқҳ*” юзага келади.

Амалий фанлар фаол ривожлана бошлайди. Ўрта асрларда Бухоролик машҳур олим Абу Али Ибн Синонинг (980-1037 йй.) “Ал-қонун фит-тиб” (“Тиб қонунлари”) асари тиббиёт соҳасида бутун жаҳон эътиборини қозонади. Араб халифалигида ўзининг араб тилидаги асарлари билан математик ва астроном олимлар ҳам машҳур бўладлар, улар қаторига Хоразмдан (Шимолий Эрон) етишиб чиққан ал-Хоразмий (вафоти 846/847й.) ҳам киради.

Ҳозирги замон олимлари учун араб географларининг асарлари муҳим манбалари ҳисобланади. Уларнинг асарларида ислом оламининг турли ҳудудлари ва ўрта асрларда уларга қўшни бўлган давлатлар ҳақида қимматли маълумотлар мавжуд. География соҳасида яратилган муҳим асарлар сирасига бағдодлик олим ибн Хордадбеҳнинг (820-912 йй.) “Китоб ал-масалик вал-мамалик” (“Йўл ва давлатлар китоби”) асари киради. Бу ва бунга ўхшаш асарларда ўша даврдаги ғарбда Испаниядан тортиб, то шарқдаги Ҳиндистонгача дунёнинг турли қисмларида жойлашган шаҳарлар, ҳунармандчилик, савдо-сотик, маҳаллий халқнинг урф-одатлари, давлатларнинг табиати ва об-ҳавосига кенг таъриф келтирилган.

Араб тарихшуносларининг асарлари нафақат илм-фан ва маданиятнинг Арабистонда ривожланишида, балки араб давлатлари ва ислом оламининг жаҳон илми ва тарихидан муносиб ўрин олишида муҳим аҳамият касб этади. Энг машҳур тарихий асарлар қаторида олим ат-Таборийнинг (вафоти 923 й.) кўп жилдли “*Тарих ал-русул ва-л-мулк*” (“Пайғамбарлар ва подшоҳлар тарихи”) асари, шунингдек, унинг “бутун жаҳон

тарихи” асари давомчиси Ибн ал-Асирни (1160-1234 йй.) санаб ўтиш мумкин.

Араб мусулмон дунёсининг қомусий олими Абу Райҳон ал-Беруний (973-1048 йй.) эди. “Ўтмишдаги аждодлардан ёдгорликлар”, “Ҳиндистон” ва “Минерология” олимнинг энг машҳур асарларидир.

Илм-фан ва бадий адабиётнинг тараққий этишида халифаликнинг йирик маданий марказларида ижодий фаолият ва илмий тадқиқотлар олиб борган, келб чиқишига кўра араб ва араб бўлмаган бир неча авлодга мансуб таржимонларнинг фаол ижодий фаолиятлари алоҳида аҳамият касб этади. IX-X асрларда халифаликда Харран (Месопотамия) шаҳри; Бағдодда халифа ал-Маъмун (813-833) томонидан ташкил этилган “Донолик уйи” (Байт ал-хикма), Ҳузистон (Ғарбий Эрон)да Ҳундишопур шаҳри таржима фаолиятлари олиб борилган энг йирик марказлар саналган.

Кўплаб авлод таржимонлари олиб борган катта таржимачилик фаолиятлари шарофати билан араб дунёси Архимед ва Птолемей, Афлотун ва Арасту каби машҳур қадим муаллифларининг йирик асарлари; математика, астрономия, фалсафа соҳасидаги қадимий асарлар; ҳиндийда ёзилган тарихий асарлар билан танишганлар. Машҳур маҳаллий шарқшунос олим А.Б.Ҳолидов “фаннинг мавҳум тилига асос солган” таржима фаолиятининг араб тили тараққиётида тутган ўрни ва аҳамиятини алоҳида таъкилаб ўтган. [Ҳалидов, 1982, 72-б.].

Юнон файласуфлари, айниқса, Арастунинг асарларини шархлаш устида араб дунёсининг кўпчилик етук файласуфлари, шу жумладан “иккинчи устоз” (Арастудан сўнг) – ал-Фаробий (X аср) иш олиб борган.

Таржимонлар бадий адабиёт соҳасида иш олиб борганлар. VIII асрдаёқ халифаликда паҳлави (ўрта форс тили) дан араб тилига илк – ҳиндий-эрон асари “Калила ва Димна” таржималари пайдо бўла бошлайди.

Араб маданияти ва илм-фанининг ривожда халифа саройларида, масжидларда, маҳаллий ҳукмдорларнинг саройлари ҳузурида ташкил этилган кутубхоналар муҳим аҳамият касб этади. IX-XI асрлардаги энг йирик ва машҳур кутубхоналар

куйидагилар хисобланган: Бағдод яқинидаги Каркар шаҳрида жойлашган “*Хизанат ал-кутуб*” кутубхонаси; Мосулда илм даргоҳи қошидаги – “*Дар ал-илм*” (“Илмлар уйи”) кутубхонаси ва б. X асрда Бағдодда замонанинг энг йирик кутубхонаси хисобланган “Дар ал-илм” номли кутубхона барпо этилган. Ушбу кутубхонада барча илм-фан соҳаларига тегишли бўлган 10 мингдан ортиқ нусха қўлёзмалар сақланган. Шунингдек, X асрда Қоҳирада йирик кутубхона ташкил этилган ва ушбу кутубхона кейинчалик масжид ва ал-Азҳар университети таркибига қиритилган.

VII-XII асрлар мобайнида араб тили маданияти тараққиёти ва унинг гуллаб яшнаши ҳақидаги қисқача шарҳ араб тилининг мумтоз шаклдаги заҳиралари ўрта асрлар цивилизациясининг турли туман соҳаларига хизмат кўрсатиш учун тўла етарли бўлганлигини таъкидлашга ёрдам беради. Мумтоз араб тили аниқ терминлар, маданий ва ижтимоий ҳаёт ҳодисалари ва тушунчаларнинг номларини яратиш учун янги сўз яратиш имкониятини аниқлаган.

Умуман олганда, араб тили тарихида мумтоз даврнинг айнан биринчи ярми унинг фаол тараққий этганлиги билан белгиланади. Халифаликдаги янги адабиёт намояндалари, шоирлар, гуманитар ва табиий йўналишларда иш олиб борган олимлар авлодларидан ташқари, араб тилининг мумтоз шаклини такомиллаштириш устида онгли равишда иш олиб борган профессионал тилшунослик мактаблари ҳам шаклланган.

XI асрга келиб мумтоз араб тили шундай такомил чўққисига кўтарилдики, у энг мураккаб фалсафий ва илмий тушунчаларни тўлақонли ифода этиш ва акс эттириш қобилиятига эга бўлди. Буларнинг барчаси ўша даврнинг энг буюк олимларидан бири бўлган ал-Берунийнинг араб тилини “фикрларни илмий жиҳатдан таърифлаш учун уйғун” деб таъриф беришига сабаб бўлган.

Мумтоз араб тили ва араб халқи умумий маданиятининг ривожланиб, гуллаб-яшнашда давом этиши XII асрдан то XIII асрга қадар давом этди. Кейинчалик, салжукийлар ва мўғуллар босқини, эски араб маданият марказларида кўп асрлик Усманийлар империяси ҳукмронлиги натижасида араб тили

мумтоз шаклининг аста-секин ривожланишдан ортда қолиши ва қотиб қолиши ҳолатини кузатиш мумкин.

Классик даврнинг иккинчи ярмидан XVIII аср охирига қадар мумтоз тилнинг ёзма ва диний соҳаларда қўлланилиши анъанавий тус олганганлиги кузатилади. Араб тилининг классик шакли бора-бора оғзаки ривожланишдан “узоқлаша” бошлайди. Оғзаки нутқда кўпроқ сўзлашув тилининг маҳаллий шаклларида фойдаланиладиган бўлади. Араб дунёсининг ҳудудларида маҳаллий ва ҳудудий диалектлар юзага кела бошлайди.

Мумтоз араб тили ва араб тилининг оғзаки-сўзлашув шакллари ***нинг ажралиб кетиши***

Мумтоз араб тилининг барқ уриб ривожланиши ва Ислонинг илк йилларида унинг обрў-эътибори юксалиши оғзаки нутқдан маҳаллий шева шакллари сикиб чиқара олмади. Тобора бу оғзаки шакллар араб тилининг мумтоз шаклини муомаладаги оғзаки нутқдан сикиб чиқара бошлади. Бу ҳодса ҳатто олий мартаба кишилари ва халифа саройидаги кишиларнинг сўзлашув нутқида ҳам сезила бошлади.

X асрдаёқ тилнинг мумтоз шакли сўзлашув тили сифатида қўлланилишдан тўхтайди ва ёзма соҳа тилига айланади. Унга фақат тантанали маросимлар ва диний маросимлардагина мурожаат қилинади.

Қолаверса, мумтоз араб тили ўзининг юқори обрў-эътиборини сақлаб қолади. У илгаригидай *ал-луғату-л-фусҳа/фасиҳа* (яъни “тўғри, соф араб тили”) деб баҳоланади ва *луғату-л-амма* (оддий (паст табақа) халқ тили) деб аталган жамиятнинг паст табақалари қўлланадиган тилга қарама-қарши қўйилади. Араб тили мумтоз шаклининг оғзаки-сўзлашув шаклидан ажралишига ташқи тарихий воқеалар ҳам туртки бўлган.

VII-VIII асрларда кенг араб бўлмаган ҳудудларда арабча сўзлашувчи қабилаларнинг кенг ёйилиши шунга олиб келдики, араб тили маҳаллий тиллар: Сурия, Фаластин, Месопотамия ҳудудларида оромий тилларига, Мисрда – конт тилига, Шимолий Африканинг барбар тилларига, Яманда химярий тилларига бўлинган.

Янги, кабилавий эмас, ҳудудий диалектлар шакллана бошлаган. Бу диалектлар субстратлар деб аталган маҳаллий эски тиллар таъсирига учраган.

IX асрдан бошлаб Араб халифалигининг марказлашувдан чиқиши араб диалектларининг бўлиниши ва уларнинг мустақил тараккий этишига замин ясаган.

Янги ҳудудий диалектларда ўзига хос фонетик ва грамматик тизимлар шаклланади. Диалектлардан ҳар бирида ўзига хос, кўпинча – келиб чиқиш жиҳатдан субстрат лексика кузатилади. Бундай лексика, одатда, маҳаллий анъанавий хўжалик турлари ва моддий маданият билан боғлиқ.

985 йилда машҳур араб сайёҳи ва географ ал-Муқаддасий араб дунёси мамлакатларига таъриф келтириб, ҳар бир туманга унинг тил хусусиятлари бўйича тавсиф беради. Бу нарса X аср охирида араб дунёсида ҳудудий диалектлар муайян тарзда шаклланганлигидан далолат беради.

Бироқ араб тилининг оғзаки-сўзлашув шакли фақат тор маҳаллий, ҳудудий диалектлар чекланмайди. Тил вазияти бундан ҳам мураккаб картинани намоён қилади.

Маҳаллий диалектлар шаклланиши билан бир вақтда ижтимоий ҳаёт ҳар бир мамлакатнинг турли чекка нуқталаридан келган кишилар орасида мулоқот амалга оширилиши учун хизмат қиладиган қандайдир ўзаро тушунарли бўлган, оралиқ, шевалараро мулоқот воситаларини талаб этади.

Тор маҳаллий шевалар (диалект турлари, шева турлари) орасидаги восита звенолари ва ягона ёзма адабий тил ўртасида қандайдир “ўрта” тил шаклланади. Бу шакллар бир қабила ёки бир қишлоқ аҳолисидан анча кенг аҳоли қатламларига хизмат кўрсатади. Бундай “ўрта” тиллар “шеваусти” тил, минтақавий тил ёки “койне” деб аталади.

Мулоқот ва ўзаро бир-бирини тушуниш учун қабилалараро койне¹ зиёрат марказларида, йирик тижорат расталари жойлашган марказларда, йирик шаҳарларда юзага келган. Арабистондаги бундай шаҳарлар Макка ва Мадина; Сурияда –

¹ Койне – умумий тил, бир неча диалектнинг қоришуви натижасида юзага келган умумий тил.

Дамашк, Ҳалаб; Ироқда – Бағдод ва Басра; Мисрда эса Қоҳира ва Александрия шаҳарлари эди.

Койне фақат кенг ҳудудларга хос умумий аломатларга эга бўлган, айрим шеваларнинг: тор маҳаллий хусусиятларини ўз ичига олмаган.

Шаҳар койнесига мисол қилиб “1001 кеча эртаклари” тилини келтириш мумкин. Ушбу матннинг тили соф мумтоз араб тили эмас, аммо қандайдир муайян маҳаллий диалект ҳам эмас (айрим белгиларига кўра, бизларгача етиб келган матнлар XIV асрда Қоҳирада ёзилганлиги тахмин қилинади). “1001 кеча эртаклари” Араб Шарқи бўйлаб кезиб юрган ва барча ҳудудларда, барча аҳолига тушунарли бўлган.

Шаҳар ва ундан ҳам кенгрок ҳудудларда койнелар сақланиб қолган ва ҳозирги пайтда ҳам ривожланишда давом этмоқда. Қишлоқ ва кўчманчи диалектларга нисбатан ижтимоий-сиёсий устуворликка эга бўлиш унинг ўзига хос хусусияти ҳисобланади.

Қоҳира, Дамашк каби пойтахт-шаҳарлардаги койне мамлакатларда катта афзалликларга эга ва Миср ва Суриядаги минтакавий (ҳудудий) койнеларининг кенг миқёсда шаклланиши учун асос бўлиб хизмат қилади.

АРАБ ФИЛОЛОГИЯСИ ФАН СИФАТИДА

1.1. Филология ва унинг ривожи. Араб филологияси

Таянч иборалар: филология, эллинизм даври, халқ ижодиёти, нумизматика, палеография, эпиграфика, сфрагистика, предмет, лингвистика, қиёсий-тарихий метод, тил таснифи, ареал тасниф, типологик тасниф, араб шеvasи, товуш ўзгариши, имло ўзгариши.

Филология грекча сўз бўлиб, «тилга муҳаббат» деган маънони англатади (грекча *filos* - севувчи, дўст; *logos* - тил, сўз, фикр). Филология қадимги маданият фанидир. Академик Н.И.Конрад фикрича: «Филология бир пайтнинг ўзида, яъни антик даврда ҳам Ғарбда, ҳам Шарқда дунёга келгандир»¹. Рус адиби С.В.Сульгинский: «Ғарб оқил, Шарқ донишманд; Ғарб кенглик, Шарқ теранлик; Ғарб ҳаракат билан яшаган бўлса, Шарқ орзу-умид билан яшайди. Орзу-умиддан афсоналар туғилади, кейинчалик халқ афсоналаридан фалсафий тизимлар шаклланади. Халқ афсоналари фалсафанинг манбаидир. Агар Ғарбнинг атоқли олимлари фаоллар бўлсалар, Шарқда улар файласуфлардир. Олимлар Шарқ афсоналарида нафақат чуқур фалсафий тизимлар, балки барча фалсафий оқимлар, ҳинд-оврупа мифологиясининг ибтидосини топдилар. Ғарбга нисбатан бир неча асрлар аввал Шарқда ер юзидаги барча жонзотларнинг эволюцияси ҳақидаги таълимот ишлаб чиқилган эди», - дейди. Бу пайтда ғарбда грек маданиятининг кенг тарқалган даври, яъни эллинизм даври (эр. авв. IV асрдан, эраизмнинг VII асригача), Шарқ, яъни Хитойда «Хан» империяси даври ҳукмронлик қилар эди. Эллинизм – конкрет тарихий ҳодиса бўлиб, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, мафкуравий, маданий ҳаётда грек маданияти ва тубжой аҳоли маданиятининг хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган тарихий воқеликдир². Бу даврда грек маданияти, аниқроғи, тили ва адабиёти

¹ Конрад Н.И. Запад и Восток. –М., 1972, –С.7.

² Сулаймонова Ф. Ғарб ва Шарқ. – Т., 1998, 161-б.

А.Македонский (323 йилда вафот этган) босиб олган мамлакатлар – Яқин Шарқ, Шимолий Африка, Марказий Осиё, Кичик Осиё, Эрон ва Ҳиндистонгача тарқалди. Шарқ ва Ғарб ўртасида маданий алоқалар авжига чиқди. Грек тили эса алоқа воситаси вазифасини бажарди. Кўпгина кишилар бу воситачи маданиятдан фойдаландилар. Грецияда кўп ўқиган ва адабиёт билан кизиққан одамларни филолог деб аташган. Биринчи марта Афлотун Сукротни филолог деб атаган. Филологлар антик даврдаги тил ва адабиёт матнларини тўплай бошлаганлар ҳамда шархлаганлар.

Ҳозирги замонда **«Филология - тил ҳамда адабиётни ўргатувчи гуманитар фанлар соҳасидаги тегишли билимлар мажмуаси»** деб таърифланади. Бундан ташқари «филология» сўзи қуйидаги мазмунда ҳам қўлланилади:

Филология – ёзма ёдгорликлар, уларнинг муаллифлари, яратилган вақти, яратилиш шароитини аниқлаш нияти билан қўлёзмаларни ўрганиш жараёнида уларни тил ва услуб нуқтаи назаридан таҳлил қилишда қўлланиладиган усуллар мажмуидир.

Филологлар томонидан кўпроқ қадимги ёзувчиларнинг асарлари шархланган.

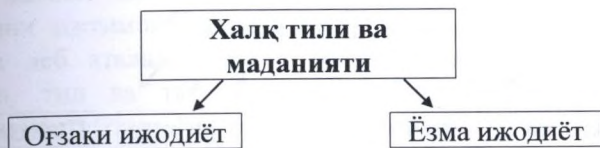
Филологиянинг асосий принципларини Сукрот, Арасту ва Афлотун Грецияда ишлаб чиққанлар. Унинг дастлабки вазифаси машхур ёзувчиларнинг асарларини шархлаш, уларнинг матн, шакл, услуб тараққиётини изоҳлашдан иборат эди. Филологлар уйғониш даврида матнларни шархлабгина қолмасдан, секин-аста танқидий ўргана бошладилар. Матнни танқидий ўрганиш – асл муаллифнинг фикрини билиш ва уни талқин қилишдан иборатдир.

Ўрта асрларга келиб антик асарларни тўплаш бошланди. Бу ҳодиса эзгегез ҳодисаси деб юритилди. Бунда филологларнинг вазифалари икки йўналишдан иборат бўлиб, улар, даставвал, Таврот матнларини шархлаш, иккинчидан эса, антик адабиёт матнларини филологик шархлаш ва танқидий ўрганиш билан шуғулланганлар.

Капитализм тараққиёти билан миллий ажралиш бошланди. Энди филологлар ёдгорликларни ўрганибгина қолмай, балки ҳар бир миллат тилини ҳам ўрганишга ҳам киришдилар. Шарқ тилларини ўрганишга киришиш ҳам шу даврдан бошланди.

Жумладан, 1538 йилдан турк, эрон ва араб тилларини ўрганишга киришилди. Француз олими Г.Постеллус 1538 йилда ёзган «О сродстве языков» китобида ўрганилаётган 12 тил ҳақида маълумот берган бўлса, петербурглик рус олими П.С.Палласанинг XVIII аср охирида яратилган «Сравнительные словари всех языков и наречий» китобида ўрганилаётган 272 тил ҳақида маълумот берилган¹. Бу эса филология фани ривожининг янги даври – ренессанс ҳаракати кириб келиши билан бошланди. Ренессанс – янгиланиш, яъни капитализм тараққиёти ва ижтимоий-сиёсий ҳаракатнинг маданият билан бағлиқлигидир.

Филология шундай бир туркум фанки, унда бир халқ ёки бир неча халқлар гуруҳининг тили ва маданияти (ижодиёти) ўрганилади. Халқ тили ва маданияти эса, маълумки, асосан икки йўналиш – оғзаки ижодиёт ва ёзма ижодиёт бўйича ўрганилади..

Оғзаки ижодиёт. Барча маънавий бойликни халқ яратади. Меҳнаткаш қосиблар, шаҳар аҳли ва деҳқонлар орасида ўзига хос санъат турлари, йўналишлари вужудга келган бўлиб, уларни бир неча тоифага ажратиш мумкин.

Биринчи йўналиш сўз санъатига оид бўлиб, халқ дostonлари, термалар, турли маросим қўшиқлари, халқ қиссалари, эртақлар афсоналар, топишмоқлар, маталлар, мақоллар ва ҳоказоларни ўз ичига олади. Буларнинг кўпчилиги халқ орасида оғзаки ижро этилган. Аммо халқ китоблари шаклида қўлёзма ҳолида тарқалган дoston ва қиссалар ҳам кўп.

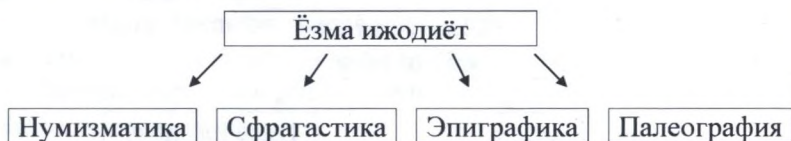
Иккинчи йўналиш ижрочилик ёки халқ театри шаклида бўлиб, муқаллидлик, масхарабоз қизиқчилик, аскиябозлик, қўғирчоқ ўйинлари, дорбозлик, ҳофизлик, раққослик санъатлари ва турли спорт ўйинлари ҳамда сеҳргарлик сингариларни қамраб олади. Булардан айниқса бахшилар ва қиссахонлар ижодида мусиқа ижроси ва сўз санъати чатишиб кетган.

¹ Оранский И.М. Введение в Иранскую филологию. –М., 1960. –С.60.

Учинчи йўналиш халқ амалий санъати умумий номи остида бирлаштирилиши мумкин бўлган мисгарлик, ганчкорлик, зардўзлик, заргарлик каби амалий санъат турлари бўлиб, уларнинг ўзига хос умумий жиҳати бундай санъат асарларининг кўпчилиги инсон турмушида муайян амалий вазифа бажаришга мўлжалланганлигидадир.

Халқ ижоди намуналари инсонлар дид-фаросатини чархлашга, маънавий камолотини юксалтиришга, уларда назокат, нафосат туйғуларини тарбиялашга хизмат қилади, дунёни уйғун идрок этишга ёрдам беради. Халқ оғзаки ижоди аслида халқ санъатидир¹.

Ёзма ижодиёт қуйидаги фанлар орқали ўрганилади:

1) Нумизматика – тангалар ёрдамида тилни ва адабиётни ўрганадиган фан. Тангадаги ёзувлар ва расмлар уларнинг қийматини ва вақтини билдиради. Бу ёзув орқали маълум даврдаги адабиёт ва тилнинг хусусиятлари ўрганилади;

2) Сфрагастика – муҳрларни, тамғаларни ўрганадиган фан. Хужжатлардаги муҳрлар орқали унинг қайси вақтга оидлиги, бу даврда кимлар яшаган ва қандай тилда ижод этганликлари аниқланади.

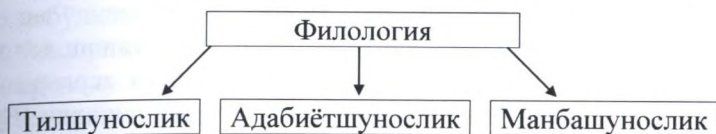
3) Эпиграфика – қаттиқ жисмларга, яъни қабр тошларига, масжид деворларига ва ғор тошларига ёзилган хатларни ўрганадиган фандир.

4) Палеография - ёзма ижодиётнинг энг асосий тури. Палеографиянинг асосий вазифаси ёзма асарларни тарихий манба сифатида ўрганишдир. У матннинг қандай қоғозга қандай сиёҳ билан ёзилганлигини, ким ёзганлигини ўрганади.

¹ Имомназаров М. "Миллий маънавиятимиз назариясига чизгилар". –Т., 1998. 103-б.

Палеография – матншунослик – текстология билан биргаликда тарихий фан сифатида филологиянинг асосий фанларидан ҳисобланади.

Умуман олганда, филология учта катта фанни ўз ичига олади.

- 1) Тилшунослик.
- 2) Адабиётшунослик.
- 3) Манбашунослик.

Тилшунослик - лингвистика инсон тилини ўрганадиган мустақил фандир. Тил кишилиқ жамиятида энг муҳим алоқа қуроли бўлиб, у жамият томонидан яратилган ва унга хизмат қилади.

Тилни ижтимоий ҳодиса сифатида ўрганиш **экстралингвистика** деб аталади. Бунда тилнинг табиати ва ижтимоий вазифаси, тил ва тафаккур, тил мазмун жиҳатининг нутқ фаолияти контекст ва ситуация билан алоқаси ўрганилади.

Тилнинг ички тизимини ўрганиш **интралингвистика** деб аталади. Бунда тил бирликлари, категориялари, фонология, лексикология ва грамматикаси ўрганилади.

Қиёсий-тарихий тилшунослик эса **компаративистика** деб аталади. Бунда қариндош тиллар ва турли тизимлардаги тиллар чоғиштириб ўрганилади¹.

Адабиётшунослик – бадиий адабиёт ҳақидаги фан. Бу фан бадиий адабиётнинг пайдо бўлиш ва ривожланиш тарихи, таракқиёт жараёни, ҳозирги ҳолати, ижтимоий вазифалари ва ўзига хос хусусиятининг назарий масалаларини ўрганиш билан шуғулланади.

Манбашунослик билан матншунослик фанни шуғулланади. Матншунослик илмий ёки адабий асарлар тарихини қайта тиклаш учун шаклдан холи матнни аниқлаш ниятида қўлланиладиган усуллар мажмуидир.

¹ Содиков А., Абдуазизов А., Ирискулов. Тилшуносликка кириш. –Т., 1981, 9-б.

Араб филологияси конкрет фан бўлиб, адабий араб тили, адабиёти ва тарихий манбаларини ўрганади. Араб филологияси араб миллатига мансуб ва араб бўлмаган олимлар томонидан яратилган араб тили ва адабиёти ҳақидаги илмий билимлар мажмуасини ўрганади. Араб тили хом-сом тиллар оиласининг энг ёши ҳисобланади. Араб тили ва адабиётининг пайдо бўлиши исломдан аввалги жохилия даврига бориб тақалади. VIII-IX асрларда араб грамматикасининг барча категориялари ишлаб чиқилди. Бу эса Куръони каримнинг нозил бўлиши ва ёзилиши билан бошланди. Неча асрлар давомида ўз даврининг турли соҳаларида битилган илмий, адабий, тарихий асарлар ушбу Куръон тили бўлмиш классик араб тилида ёзилди.

Араб давлати кенгайиши ва ислом тарқалиши билан фатҳ қилинган давлатларда ижод этган олимлар араб тилида ёзиш имкониятига эга бўлдилар. Натижада классик араб тили Яқин ва Ўрта Шарқ, Шимолий Африка ва Пиреней ярим оролларида бўлган майдонга тарқалди. Классик араб тили мусулмон шарқида давлатлараро халқаро тил сифатида мавқега эга бўлди.

Ҳатто Ислом даврининг I асридан бошлаб, араб ҳукмдорлари Миср, Сурия, Эрон ва Месопатамиядаги йирик олимларга араб тилини ривожлантиришлари учун ўз саройларида етарли шароитлар яратиб бердилар. Улар грек олимларининг йирик вакиллари бўлмиш Арасту (Аристотель), Букрот (Гиппократ), Птоломей, Эвклидлар илмий меросини ҳамда ҳиндистонлик олимларнинг асарларини араб тилига таржима қилиш билан шуғулландилар.

XIX асрга келиб янги тарихий шароитларнинг ривожланиши билан классик араб тилининг янги варианты, яъни замонавий араб тили пайдо бўлди¹.

Замонавий араб тили ҳозирда мустақил бўлган 22 араб давлатларида давлат тили мақомидадир. Замонавий араб тилида бошланғич ва ўрта мактаблар, махсус, тўлиқсиз ва олий мактаблар, матбуот, барча давлат ҳужжатлари, радио, телевидение, дипломатия ва бошқа ишлар ёзма ҳамда оғзаки ҳолда

¹ Халидов Б.З. Учебник арабского языка. —Т., 1981. — С. 8.

олиб борилади. Аммо кўпчилик араб мамлакатларида жаҳоннинг бошқа мамлакатларидаги сингари ўз шевалари мавжуд.

Араб тилшунос олимлари ва жаҳон арабшунос-шевашунос олимлари ҳозирги замонавий араб шеваларини икки катта гуруҳга бўладилар.

1. Машрик араб шевалари. Бу шевалар туркумига Арабистон ярим оролида жойлашган Саудия Арабистони, Яман, Бирлашган Араб Амирликлари, Уммон ҳамда Ироқ, Сурия, Ливан ва бошқа араб давлати халқларининг шевалари киради. Бу шевалар ўзларининг фонетик, морфологик, синтактик, лексик ва грамматик жиҳатидан умумийликка эга бўлсалар-да, ҳар бир мамлакат шевасининг ўзига хос хусусияти ҳам мавжуд. Масалан, Яман шевасининг Тихама вилоятида ع айн ء ҳамзага алмаштириб талаффуз этилади.

امر - иш ← عمر - Умар

Сана вилоятида эса ق қоф "г" га айлантириб талаффуз этилади:

гал -	قال - айтди
гамар -	قمر - ой
Ироқ, Яман,	قلت - айтдим
Кувайтда: - гулт	

Ироқда ك қоф товуши «ч»га айлантириб талаффуз этилади:

чалб -	كلب - ит
--------	----------

2. Араб маврид шевалари: Бу шевалар туркумига Шимолий ва Шарқий Африкадаги араб давлатларининг шевалари киради. Масалан, Миср диалектида ق қоф ўрнида ء ҳамза талаффуз этилади.

ана улт	أنا قلت - мен айтдим
хува ол	هو قال - у айтди

ج жим ўрнида «г» талаффуз этилади.

Гамил -	جميل - чиройли
Габбар -	جبار - Жаббор

ث (са) ўрнида «т» талаффуз этилади.

талат -	ثلاث - уч
табит -	ثابت - мустаҳкам

ذ зол ўрнида «д» талаффуз этилади.

даҳаб -

ذهب - борди, бормок

Араб шеваларининг бундай товуш ўзгаришлари юқори курсларда кенгроқ ўрганилади.

1.2. Араб халифалигида араб тили ва араб маданиятининг тутган ўрни

Таянч иборалар: араб маданияти, исломнинг тарқалиши, тилининг ташиқи тизими, шахсий бўлмаган лингвистика, археологик қазилмалар, қўлёзма асарлар, Басра ва Куфа мактаблари, Бағдод тил маркази, араб наҳвчилари, Мовароуннаҳр ва Хуросон.

Арабларнинг ижтимоий-маданий тараққиёти VII аср бошларида араб қабилаларининг бирлашувига олиб келди. Ислом дини бу бирлашувни мафкуравий жиҳатдан мустаҳкамлади. Ҳамма учун баб-баробар қонунлар, миллатларнинг этник келиб чиқишига қарамай дин олдида ҳамманинг ҳуқуқий тенглиги арабларга катта имкониятлар туғдирди. Расулulloҳдан кейин Абу Бакр Сиддиқ (632-634), Умар ибн Хаттоб (634-644), Усмон ибн Аффон (644-656) ва Али ибн Абу Толиб (656-660) биринкетин халифа бўлдилар. Булар фатҳ этиш, ислом динини тарқатиш сиёсатини давом эттирдилар. Араблар Африканинг шимолий қисмини, Эрон, Марказий Осиё, Кавказорти ўлкалари, ғарбда Пиреней ярим оролини фатҳ этдилар. Хитой чегараларидан Испаниягача бўлган жойларда халифалик давлатини туздилар. Ислом дин сифатида шаклланган даврда араблар ярим бадавий элатлардан иборат бўлган халқ эди. Табиийки, улар фатҳ этилган халқлар маданиятини зудликда ўзлаштирдилар. «Араб маданияти» деб ном олган маданият халифаликни ташкил этган халқлар маданияти асосида исломга мослаштириб мужассамлаштирилган маданият эди¹. Араб маданияти тарихан икки даврга эга. Улар бир-биридан шу даражада фарқланадики, баъзида уларни икки хил «араб маданияти» деб тушунишга ҳам тўғри келади. Уларнинг бири ёпиқ Арабистон ярим оролида тарихи ва удуми бир бўлган, келиб чиқиши ва тилига нисбатан бир жинсли бўлган жамоалар маданиятидир. Иккинчиси «арабий» деган ном олган VII асрнинг биринчи ўн йиллигида Ғарбий Осиё, Шимолий Африка ва Жанубий Европанинг баъзи

¹ Крачковский И.Ю. Сб. Беруни. — М., —Л., 1950. — С. 65.

вилоятларида дунё аҳамиятига эга бўлган маданиятдир. Араб тили эса ҳаракатланиш ва ўзлигини ифодалашда бу маданиятни яратган жамиятнинг асосий воситаси бўлиб келган. Энг муҳими, араб тили орқали қадимий араб маданияти ва Ўрта аср араб маданияти орасида тушунчалар алмашинуви йўлга қўйилган. Айнан араб тилида кўпгина адабий, илмий ва сиёсий асарлар ёзилди. Бу борада биз буюк олим Абу Райҳон ал-Берунийнинг қуйидаги фикрини эсга оламиз: «Араб тили бутун жаҳондаги илмий асарларнинг ёзилишига асос бўлди. Бу тил ҳар бир тилга ёқимли ҳис-туйғу бахш этди ва уни безади. Гарчи ҳар бир халқ ўз она тилини гўзал ҳисобласа-да, араб тилининг гўзаллиги инсоннинг қон томирларида оқа бошлади»¹. Ҳозирги замон лингвист олими А.Д.Швайцер шундай дейди: «Тил компонент сифатида маданият таркибига киради. Тил характери ҳар қандай маданият таркибида таърифланган бўлиши керак. У маданият кууроли бўлиб, маданиятнинг ҳар хил жабҳаларига тегишли бўлади, аммо шу билан бирга у унинг таркибига кирмаслиги ҳам мумкин»². Араб тили ривожланишида классик араб тили маданиятнинг фақатгина устки қатлами бўлиб хизмат қилмай, балки унга ўзига хос хусусиятлар берди, унинг асосий ташкилотчиси бўлди, шу билан бирга, тарихий чегараларни аниқлади ва унинг яхлитлигини таъминлади. Бу тил ёрдамида одамлар ўзаро бир-бирларини тушунадилар, бирга ҳаракат қиладилар, фикрлашадилар ва жамоа тажрибасини билдирадилар. Маданият ривожда тилнинг қуйидаги уч ҳолатини ўрганиш асосий вазифалардан ҳисобланади:

1. **Тилнинг ички тизими.** Унда тилнинг маълум даврдаги ҳола-ти, услуби, ёзилиши ва грамматик ҳолати ўрганилади.

2. **Тилнинг тарихий ўзгариш ҳолати ёки ташқи тизими,** яъни вақт ўтиши билан тарихий даврлар алмашуви жараёнида тилнинг тизими шу даврга мослашган ҳолда ўзгаради.

3. **Шахсий бўлмаган лингвистика тарихи.** Маълум бир халқ тилига четдан бошқа сўзлар кириб келиб ўзлашади ва ўзиникидек бўлиб кетади³.

VII аср бошларида араб истилоси тил жамоаларининг олдинги тил турғунлигига салбий таъсир кўрсатди, анъаналарни ушлаб турган бюрократия ва сиғинувчиларнинг ижтимоий

¹ Современная лингвистика. Теория, проблемы и методы. — М., 1976. — С. 21.

² Современная лингвистика. — С. 21.

³ Современная лингвистика. Ўша асар. — С.21.

Фойдаланилган адабиётлар:

- 1.
2. Абдулазиз Мансур. Қуръони қарим маънолари таржимаси ва тафсири. –Т., 2004.
3. Абдужабборов А. М. Замахшарийнинг “Ал Унмуззаж асари”. –Т., 2001.
4. Абдусаматов М. Ўзбекистон Шарқишунослари. –Т., 1996.
5. Акинина О.Г. Арабский язык. –М., 2004.
6. Аловиддин Мансур. Қуръони Қарим. –Т., 2001.
7. Ахвеледиани В.Г. Арабские языкознания средних веков в книге «История лингвистических учений». Средневековый Восток. –Л.: Наука. 1981.
8. Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и России. Лекции. Изд.2. –Л., 1925.
9. Белкин В.М. «История становления современного арабского литературного языка». В сборнике статей. Арабская филология. –М.: изд. МГУ, 1968.
10. Белкин В.М. Арабская лексикология. –М., 1975.
11. Белова А.Г. История арабского языка. Курс лекции. –М.: Военный институт, 1979.
12. Белова А.Г. Введения в арабскую филологию. –М., 2003.
13. Белова А.Г. “Очерки по истории арабского языка” –М., 1999.
14. Белова А.Г. Семитский язык в России. –М., 2004.
15. Беляев Й.А. Арабы, ислам и Арабский Халифат в раннее средневековье. –М., 1966.
16. Беруний – Ўрта Осиёнинг буюк олими. –Т.: ЎзССР ФА нашриёти, 1950.
17. Брагинский И.С. Основные веки развития востоковедной науки. В сб. статей, Проблемы востоковедения. –М., 1974.
18. Васильев Л.С. История религии Востока. –М.: Высшая школа, 1983.
19. Габучан Г.И. теория артикля и проблемы арабского синтаксиса. –М., 1973
20. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. –М., 1998.

21. Дьяконов И.М. Семито-хамитские языки. —М., 1965.
22. Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии. —М., 1967, 1972.
23. Завадовский Ю.Н. Арабские диалекты Магриба. —М., 1962.
24. Завадовский Ю.Н. Проблемы языка в странах Магриба. В сб. статей: Языковая ситуация в странах Азии и Африки. —М., 1967.
25. Звегинцев В.А. История арабского языкознания. —М., 1958.
26. Иброҳимов Н.И., Юсупов М. Араб тили грамматикаси. —Т., 1997.
27. Иброҳимов Н.И. Муқаддас китоблар. Шарқ машъали. 1992.
28. Имомхўжаев О. «Араб ёзуви ҳақида рисола» // Шарқиунослик, ТДШИ. 1998.
29. Ирисов А. Тошкентда арабиунослик. —Т., 1964.
30. Караматов Х. Ўзбек адабиётида Куръон иқтибослари. —Т., 1985.
31. Конрад Н.И. Старое востоковедение и его новые задачи. Статьи. —М., 1972.
32. Крачковский И.Ю. Очерки по истории русской арабистики. Избранные сочинения. Т. V. М. —Л., 1958.
33. Крачковский И.Ю. Сборник Беруни. —М., 1950.
34. Ковалев А.А., Шарбатов Т.Ш. Учебник арабского языка. —М., 1998.
35. Маматохунова Д.К. Араб филологиясига кириш. —Т., 2002.
36. Носирова М.А. Маҳмуд Замахшарийнинг “ал-Унмузаж фи-н-наҳв”. —Т., 2005.
37. Носирова М.А. Ўрта аср араб наҳвидан намуналар. —Т., 2004.
38. Оранский. Введение в Иранскую филологию. —М., 1988.
39. Рождественский Ю.В. Введение в общую филологию. —М., 1979.
40. Рыбалкин Б.С. Арабская лингвистическая традиция. —К., 2000.
41. Семитские языки. Сб. статей. —М., 1963.

42. Семитские языки. Сб. статей. –М., 1965.
43. Современная лингвистика. Теория, проблемы и методы. –М., 1976.
44. Содиқов А, А. Абдуазизов, Ирисқулов. Тилишуносликка кириши. –Т., 1981.
45. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. –Т., 1998.
46. Талабов Э. Араб тили. –Т., 1993.
47. Фильштинский И.М. Арабская классическая литература. –М., 1965.
48. Фильштинский И.М. История арабской литературы. –М., 1965.
49. Фильштинский И.М. Шидфар Б.Я. Очерк арабо-мусульманской культуры. –М., 1971.
50. Fück.J. Die arabischen studien in Europa. –Leipzig. 1955.
51. Fück.J. Untersuchungen zur arabischen Sprach-und Stilgeschichte. –Berlin, 1959.
52. Халидов Б.З. Академик И.Ю.Крачковский (к 100 летию со дня рождения). Народы Азии и Африки. 1983.
53. Халидов А.Б., Михайлова И. Библиография арабских рукописей. –М., 1982.
54. Халидов Б.З. Учебник арабского языка. –Т., 1981.
55. Ханна ал-Фахури. История арабской литературы. –М., 1950.
56. Храковский В.С. очерки по общему и арабскому синтаксису. –М., 1973.
57. Церетели Г.В. Арабские диалекты в Средней Азии. –М., 1954.
58. Шагаль В.З. Языковой аспект национальных процессов в арабских странах. –М., 1987.
59. Шагаль В.З. Арабский мир: пути познания. –М., 2001.
60. Шагаль В.З. Арабские страны: язык и общество. –М., 1998.
61. Шайх Исмоил Махдум. Тошкентдаги Усмон Мусҳафининг тарихи. –Т., 1995.
62. Шарбатов Г.Ш. Арабистика СССР (1917-1959) Филология. –М. 1959.

63. Шарбатов Г.Ш. О трехкомпонентной функциональной парадигме арабского языка и статуса арабских региональных обиходно-разговорных языков. В сб. статей: Проблемы арабской культуры. Памяти академика И.Ю.Крачковского. – М., 1987.
64. Шарбатов Г.Ш. Современный арабский язык. –М., 1961.
65. Шарбатов Г.Ш. Арабский литературный язык современные арабские диалекты –М., 1991.
66. Шарқ Юлдузи. –Т., 1991, №1.
67. Холидов Б.З. Академик И.Ю.Крачковский (к 100 летию со дня рождения). Народы Азии и Африки. 1983.
68. Хасанов А.А. «Меккей, Мадина, Верования арабов накануне возникновения ислама». –Т., 1994.
69. Ханна Ал-Фахури. История арабской литературы. –М., Т. 1. 1959.
70. Хакимжон М. Хатти муаллимий. –Т., 1991.
71. Ҳасанов А.А. Қадимги Арабистон ва илк ислом жоҳилия асри. –Т., 2001
72. Сулаймонова Ф. “Шарқ ва Ғарб” –Т., 1997. 190-192-бетлар.
73. ЎзССР ФА архиви, фонд II, рўйхат I , 322 сон

Internet materiallari:

1. www.google.com
2. www.wikipedia.com
3. www.yahoo.com
4. www.yandex.ru
5. www.mdfa.uz
6. www.arab.ru
7. www.rambler.ru

МУНДАРИЖА

Сўзбоши.....	3
--------------	---

Кириш.....	5
------------	---

БИРИНЧИ БОБ

Араб филологияси фан сифатида

1.1. Филология ва унинг ривож. Араб филологияси	7
1.2. Араб халифалигида араб тили ва араб маданиятининг тутган ўрни	13
1.3. Араб тилидаги ёзма ёдгорликлар.....	18

ИККИНЧИ БОБ

Хом-сом тиллари оиласи

2.1. Хом-сом тиллар оиласининг тармоқланиши	23
2.2. Хом-Сом тиллари оиласининг умумийлиги.....	28
2.3. Араб тили грамматикаси ва луғатини ўрганишда ўз хиссасини қўшган олимлар	30

УЧИНЧИ БОБ

Араб тилининг пайдо бўлиши

3.1. Арабларнинг қадимий давлатлари	37
3.2. Араб тилининг пайдо бўлишида қадимги араб қабилаларининг тутган ўрни.....	42
3.3. Араб ёзуви тарихи	45

ТЎРТИНЧИ БОБ

Классик араб адабий тили

4.1. Араб адабий тилининг ривожланиш босқичлари	52
4.2. Қадимги араб оғзаки ижодиётининг мумтоз араб адабий тилининг шаклланишидаги ўрни	54
4.3. Қуръон – классик араб адабий тилида ёзилган энг нодир манба.....	60

4.4. Қурони қаримнинг таржималари	65
---	----

БЕШИНЧИ БОБ

Замонавий араб адабий тили

5.1. Замонавий араб адабий тили ва унинг вазифалари.....	70
5.2. Замонавий араб адабий тилининг муаммолари.....	76
5.3. Ҳозирги замон араб мамлакатларида сўзлашув ҳолати ва таълим тизими	82

ОЛТИНЧИ БОБ

Ғарб ва Россиядаги араб тилининг уфқлари

6.1. Ғарб арабшунослигининг ривожланиши	92
6.2. Европа арабшунослари араб наҳви ҳақида	97
6.3. Россия арабшунослиги	
101	

ЕТТИНЧИ БОБ

Ўзбекистонда арабшунослик фанининг тараққиёти

7.1. Ўзбекистоннинг йирик арабшунос олимлари ижодидан лавҳалар.....	107
7.2. Ўзбекистонда араб тилининг ўқитилиши	165
Фойдаланилган адабиётлар	178

Ш.М. Мирзиятов
АРАБ ФИЛОЛОГИЯСИГА
КИРИШ
(Қайта ва кенгайтирилган нашр)

Тех.муҳаррир:
Техник котиб:
Компютер версткаси

З.Алимов
Ш.Гаипова
Х.Ўқтамова

Босишга рухсат этилди 04.02.2020.
Бичими 60x84 ¹/₁₆. Шартли 11,5 б.т.
100 нусхада босилди. Буюртма № **49**

Тошкент давлат шарқшунослик университетининг
кичик босмахонаси.
Тошкент, Шаҳрисабз кўчаси, 25 уй.